FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
SAEN

SCIENCE AND EDUCATION NEWS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC, METHODICAL AND POPULAR JOURNAL

2025
ISSUE 1

01 Science news
02 Search and thinking
03 Research results
04 Educational innovations

https://t.me/saen_2024
saen_2024@mail.ru

LICENSED

ResearchGate doi Crossref Google Scholar WORLD of JOURNALS

“FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI”

xalqaro ilmiy-metodik jurnali

2025-yil, 1-son
Jurnal 2024-yildan chiqa boshlangan

Termiz – 2025

Muassislar: "Profy University" va "FAN VA INNOVATSIYA YANGILIKLARI" MCHJ

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-may kuni № 283913-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Bosh muharrir:
Shoumarov G'ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), akademik

Mas'ul kotib:
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog'iston MFY, 14-mavze, 8-uy.
Telefon: +998 94 201 14 48
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir.

TAHRIR HAY'ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A'zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A'zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo'lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To'xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO'JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo'jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo'jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o'g'li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To'xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
Yusupov Ahmadbek Tadjiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
G'ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik

Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G'afurov Aktam G'afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN'ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san'atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o'g'li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Qodirov Umarali Do'stqobilovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Lazar Drajeta, psixologiya fanlari doktori, professor, Belgrad, Serbiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich, psixologiya fanlari doktori, professor, Grodno, Belarussiya

22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo'chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne'matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

MUNDARIJA

Shoumarov G'ayrat, Umarali Qodirov. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini takomillashtirishning ayrim dolzarb masalalari……. 7
Баротов Шариф. Особенности создание психологической службы в Узбекистане …….. 14
Sobirova Dilafruz. Tibbiyot xodimlari faoliyatida psixologik kompetentlik omillarining o'rni va ahamiyati …….. 24
Sobirov Abdulaziz. Shaxsning shakllanishida pedagogik-psixologik bilimlarning o'rni va ahamiyati ……..... 31
Прокофьева Валентина, Смирнова Светлана. Развитие учебно-познавательной компетентности обучающихся как фактор повышения их дальнейшей социальной конкурентоспособности …… 38
Авазов Комил. Стратегия формирования угрозоустойчивого общества..... 43
Мирзахметов М., Ермекбаев М.А. Педагогические основы понятия компетенции ……..... 56
Barotov Xumoyin. Psixologik kompetentlik – jismoniy tarbiya o'qituvchilarining faoliyat samaradorligini ta'minlovchi muhim omil ……. 62
Haydarov Shahriyor. Muhandislarda psixologik salomatlik namoyon bo'lishining o'ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlari …… 69
Жияшева Ж.Ш., Абшенова Ұ.А. Бастауыш мектепте оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру 75
Жияшева Ж.Ш., Нурадинова Г.Н., Досжанова Ж.Т. Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың білімін дамыту құралы…… 83
Yakubov O'tkir. Yaqin tarixdagi "Toshkent zilzilasi" va uning demografik jarayonlarga ta'siri …… 92
Булегенова У.Ш. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі «есте сақтау қабілеті» түсінігі ……. 97
Jumayev Ilhom. O'zbekiston qishloq hududlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun AI chatbot yaratish……. 105

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TA’LIM TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM DOLZARB MASALALARI

G‘ayrat Shoumarov,
psixologiya fanlari doktori, akademik

Umarali Qodirov,
psixologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab, oliy ta’lim tizimlarida hal etilishi, bartaraf qilinishi zarur bo‘lgan mavjud muammolar to‘g‘risida fikr yuritilgan, ularni bartaraf etish yuzasidan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: ta’lim, axloqiy tarbiya, shaxs, o‘quvchi, o‘qituvchi, o‘quv dasturi, baholash, mutaxassis, stress, kasbiy tanlov.

Аннотация. В статье рассматриваются существующие проблемы, которые необходимо решить и устранить в системах дошкольного и школьного, высшего образования Республики Узбекистан, предложения и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: образование, нравственное воспитание, человек, ученик, преподаватель, учебная программа, оценка, специалист, стресс, профессиональный выбор.

Annotation. The article discusses the existing problems that need to be solved and eliminated in the systems of preschool and school, higher education of the Republic of Uzbekistan, proposals and recommendations for their elimination.

Keywords: education, moral education, person, student, teacher, curriculum, assessment, specialist, stress, professional choice.

Insoniyat, har qanday jamiyat va mamlakat taraqqiyotida ta'lim tizimi ham tarixiy, ham geografik jihatdan yetakchi rol o'ynaydi. Ta'limni takomillashtirish masalalari doimo dolzarb bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

Ta'lim xalqning ma'naviy boyligi va moddiy farovonligini, odamlarning hayot va turmush sifati, istiqbollarini, shuningdek, shaxs davlat va jamiyatning xavfsizligini belgilaydigan muhim omillardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi bugungi kunda jamiyatning sotsialistik tizimidan (SSSR tarkibida 70 yil) yangi jamiyatga o'tish bosqichida. O'tish davri, xoh u shaxsning ontogenezida bo'lsin, xoh mamlakatning tarixiy rivojlanishida bo'lsin, katta ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy muammolar, muayyan yutuqlar va ma'lum yo'qotishlar bilan birga kechadi.

Ta'kidlash joizki, aynan ta'lim o'tish davri qiyinchiliklarini yillarga qisqartirishi, mamlakat va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini minimallashtirishi mumkin.

Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ustoz mehnati, bilimi va shaxsiga doimo katta hurmat bilan munosabatda bo'lib kelgan. Buni ulug' shoir A.Navoiyning shunday ifodalagan:

Haq yo'linda kim sanga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Xalqimiz uchun ta'lim va ilm-fanning nechog'li qadrli ekanligini jahonga mashhur, matematika, algebra fanining asoschisi al Xorazmiy, qomusiy olimlar al Farg'oniy (Alfraganus), Beruniy, Ali Abu ibn Sino, Alisher Navoiy, Imom Buxoriy, Iso Termiziy, Hakim Termiziy kabi buyuk ajdodlarimiz hayoti va faoliyati tasdiqlaydi.

Shu bilan birga eng qadimiy ilmiy akademiyalardan biri – Xorazmdagi Ma'mun akademiyasi va kichik Xiva shahrida o'ttizdan ortiq madrasa (ta'lim muassasalari), Samarqand va Buxoro shaharlarida ko'plab o'quv yurtlari mavjud bo'lganligi ham xalqimizning ilm-fan va ta'lim-tarbiyaga bergan e'tiboridan dalolatdir.

Afsuski, jahonga mashhur ajdodlarimizning ko'pchiligi o'z mamlakatlaridagi beqarorlik yoxud boshqa sabablar bilan ilmiy faoliyatlarini o'zga (asosan arab) davlatlarda davom ettirishga majbur bo'ldilar. Shu bois ko'pchilik xorijlik olimlar hozirgacha al Xorazmiy, ibn Sino, al Farg'oniy va boshqalarni arab olimlari deb bilishadi.

Ammo jahon darajasida mashhur bu buyuk olimlar ham o'z hayotlarida ko'p qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishgan. Turli to's-to'polonlar vaqtida ayrimlarining asarlari yondirilgan, ba'zilari bo'hton va tuhmat bilan zindonga

solinganlar. Shunday bo‘lsa-da, ular taqdirning ko‘p sinovlaridan muvaffaqiyat bilan o‘tib, nomlarini tarixda mangu qoldirishgan. Ularning irsiy belgilari esa avlodlari siymosida, ular hayotida davom etib, albatta namoyon bo‘ladi, chunki O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev rahbarligida mamlakatimizda ilm-fan, ta’lim rivoji uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda.

Ijobiy o‘zgarishlarni inkor etmagan holda ta’lim sohasida hal etilishi, bartaraf qilinishi zarur bo‘lgan muammolarimiz borligini ham e’tirof etish zarur. Xo‘sh, O‘zbekiston Respublikasining ta’lim tizimida qanday ijobiy va salbiy jihatlar kuzatilmoqda? Quyida bu boradagi ayrim fikr-mulohazalarimizni bayon etamiz.

1. O‘zbekiston Respublikasi tub aholisi oilada axloqiy tarbiyaga katta e’tibor qaratadi (bu ayniqsa qishloq joylarda yaqqol namoyon bo‘ladi). Ammo, shu bilan birga, oilada bolalar shaxsiyatini shakllantirishga, ularning aqliy rivojlanishi va qo‘shimcha ta’limiga yetarli e’tibor berilmayapti. Bu holatni ayni paytda o‘quvchilar shaxsini shakllantirish borasidagi dolzarb vazifalar sifatida ham baholash mumkin.

2. Maktablarda, ayniqsa, reytingi yuqori va elita maktablarida talabchan o‘qituvchilarning o‘quvchilardan kuz, bahor va hatto yozgi ta’til paytida haddan tashqari ko‘p bilim va uy vazifalari bajarishni talab qilishlari kuzatiladi. Bu holatni ma’lum ma’noda ijobiy deb ham hisoblash mumkin, chunki o‘qituvchi o‘quvchini o‘z ustida yanada ko‘proq ishlashga undaydi va tanaffus bermaydi.Ammo bu jarayonda ijodiy yoki tanqidiy fikrlash emas balki, ko‘proq ma’lumotni o‘zlashtirish bola uchun ustuvor ahamiyatga ega bo‘lib qoladi. Bu esa ijobiy hisoblanmagan, maqsadga muvofiq bo‘lmagan jihatdir.

3. Aksariyat hollarda o‘qituvchilar o‘quvchilarga nisbatan qattiqqo‘llik bilan munosabatda bo‘lishadi. Bundan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad o‘quvchilar o‘rtasida qat’iy tartib-intizomni saqlashdir. Bunda o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida har doim “parda” yoki chegara mavjud bo‘ladi. Ushbu holat odatda ijobiy deb hisoblanadi, chunki qattiqqo‘l o‘qituvchi darsida shovqin-suron kuzatilmaydi, sinfda jimlik va qat’iy tartib-intizom hukm suradi.

Lekin shu bilan birga, o‘qituvchi va o‘quvchi hamkor hisoblanmaydi. Ko‘pincha o‘quvchilar tushunmagan narsalarini o‘qituvchidan so‘ray olmaydilar. O‘qituvchi “soqchi” va “nazoratchi”vazifasini bajarsa, o‘quvchi esa aybdor va bo‘ysunuvchi shaxsga o‘xshatiladi. O‘qituvchi va talabalar o‘rtasida muloqotning demokratik emas, avtoritarizm uslubi yaqqol namoyon bo‘ladi.

4. Birinchi sinfdan boshlab, bolalarning o‘quv faoliyatidagi natijalari baholanadi. Ba’zi o‘quvchilar “2”, ba’zilari “3”, ayrimlari“4”, boshqalari“5” baho bilan baholanadi, shuning uchun 7 yoshdan boshlab, o‘quvchilar “ikkichi”, “uch bahoga o‘qiydigan”, “yaxshi” va “a’lochi” o‘quvchilarga ajratiladi.

Yetti yoshdan boshlab bolalarni o‘quv samaradorligi mezonlari bo‘yicha toifalarga ajratish o‘quvchilarning o‘zini o‘zi baholash darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. O‘zini o‘zi hurmat qilishning susayishi intilishlar darajasining ham pasayishiga olib keladi. Intilishlar darajasi pasayishi bola shaxsi irodaviy sifatlari

(o‘zini o‘zi qadrlashi, intilish darajasi, irodasi)ning shakllanishiga salbiy ta’sir qiladi.

Natijada, bu zanjir reaksiyasi o‘quvchilar shaxs xususiyatlarining meyorida tarkib topishiga yomon ta’sir ko‘rsatadi. Maktab ta’limidagi ushbu tendensiya natijasiga afsuski, ba’zi oilalarda ota-onalar tomonidan qat’iy munosabat bildirilishi (ko‘pincha ota-onalar tomonidan bola jismoniy jazolanishi) tufayli bola ta’limni va maktabni yomon ko‘rib qoladi.

Shuning uchun boshlang‘ich sinflarda bolalarning bilimi ball bilan baholanmaydigan yapon maktabining tajribasini o‘zlashtirish foydali, deb hisoblaymiz. Xuddi shunday tajriba bir qator Yevropa davlatlarining boshlang‘ich maktablarida ham mavjud. Birinchi sinfda ayni amaliyot Rossiya Federatsiyasining bir qator maktablarida muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

5. Ota-onalar farzandlarining ta’limdagi muvaffaqiyatlariga befarq emaslar. Bu – yaxshi. Biroq, shu bilan birga, aksariyat ota-onalar farzandlarining ta’limi jarayonida bevosita ishtirok etmaydilar, ular bilan shug‘ullanmaydilar. Bu ham e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan jihatlardan biridir. Maktab va jamoatchilik aholining psixologik-pedagogik savodxonligini yuksaltirish borasida ish olib borishi kerak.

6. O‘quv jarayonida biznes, tadbirkorlik, moddiy qadriyatlar, biznesda muvaffaqiyatli shaxsni shakllantirishga ko‘proq e’tibor beramiz, bu tabiiy ravishda insonning hayot sifatini oshirishda yetakchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi (moddiy) qadriyatlar qiymatini kamaytirmagan holda, ma’naviy qadriyatlarning qadrsizlanib borayotganini ham ta’kidlash joiz. Fan va texnika taraqqiyoti odamlarning jonli muloqotini ma’lum darajada cheklab, insonda faqat insonga xos bo‘lgan hamdardlik, vijdon, burch tuyg‘usi kabi qimmatli shaxsiy fazilatlarning shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Odami ersang, demagil odami
Onikim, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami (Alisher Navoiy).

7. Ta’lim tizimimizning kuchli jihatlaridan biri – bu, chuqur bilim berilishidir (ba’zan maktablarimizda aniq fanlar o‘quv dasturi rivojlangan mamlakatlar universitetlari o‘quv dasturi darajasiga teng bo‘ladi). Bu keng bilimlarga egalikni anglatadi (masalan, geografiya fani nuqtai nazaridan o‘quvchilar dunyoning deyarli barcha mamlakatlari, ularning poytaxtlari, aholisi, geografik joylashuvi va boshqa ma’lumotlarni bilishadi) va buni faqat mamnuniyat bilan qabul qilish kerak. Lekin, shu bilan birga, biz o‘zimizni, psixologiyamizni, shaxsimizni, tug‘ma moyilliklarimiz, kuchli va zaif tomonlarimizni boshqalarga nisbatan yaxshi bilmaymiz. Maktablarimizda gender psixologiyasi va psixofiziologiyasi yoki stressli vaziyatlardan professional tarzda chiqish yo‘llari haqida asosiy bilimlar yetarli darajada o‘qitilmaydi. Oliy ma’lumotli insonlarning ma’lum bir qismi esa psixolog va psixiatr o‘rtasidagi farqni bilmaydi. Natijada, maktab alohida fanlar bo‘yicha chuqur bilim berib, har bir bitiruvchiga hayotda juda zarur bo‘ladigan ma’lumotlarni lozim darajada yetkazmaydi.

Ta'kidlash joizki, maktabda yoshlar hayotga, xususan, oilaviy hayotga yetarli tayyorlanmayapti. Qanchadan-qancha ajralishlar, to'liq bo'lmagan kambag'al oilalarda o'sib-ulg'ayayotgan va ota-ona oilasining taqdirini takrorlayotgan bolalar afsuski muammoning anchagina dolzarb ekanligidan dalolat beradi. Bundan, maktab o'quvchini universitet, texnikum, ishlab chiqarish uchun fanlar bo'yicha tayyorlaydi, lekin hayotga va ayniqsa oilaviy hayotga yetarli darajada tayyorlamayapti, degan xulosa kelib chiqadi.

Oilaviy hayotga o'rgatmasligimiz – ajralishlarning asosiy sabablaridan biri, deyishimiz mumkin. O'z joniga qasd qilish (suitsid) sabablari orasida oila omili doimiy ravishda birinchi o'rinda turadi. Qotilliklarning 36 foizi oilada sodir bo'ladi. Oiladagi ijtimoiy salbiy holatlar orasida jismoniy, jinsiy, psixologik, iqtisodiy zo'ravonlik, bolalarni sotish, maktabgacha yoshdagi bolalarni hatto ma'lum bir maqsadlarda ijaraga berish va boshqalar ko'plab uchraydi. Buning asosiy sabab va omillaridan biri sifatida maktabning yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlamasligini ko'rsatish mumkin.

8. Kimyo fanidan chuqur bilim berish jarayonida, o'quvchilarga O'zbekistondagi radiatsiya hududlari va radiatsiya xatarlari haqida, qo'rg'oshin, kimyoviy moddalar, xususan, turli insektitsid va gerbitsidlar to'g'risida zarur bilimlarni yetarli darajada bermayapmiz. Natijada ko'p yoshlar radiatsiya zonasiga oid radiatsiyaning xalqaro belgilarini ham bilmaydi.

Maktab yoshidagi bolalar ichmasligi kerak bo'lsa-da, deyarli har kuni iste'mol qilinayotgan ichimliklar haqida ham maktablarda bong urilmayapti. Maktabda giyohvand moddalarning zarari va xavfi haqida ham zarur darajada ma'lumot berilmayapti, deyish mumkin.

Shuning uchun ham giyohvandlik millionlab yoshlarning hayotiga zomin bo'lmoqda. Hukumat, barcha tegishli vazirlik va idoralar giyohvandlikka qarshi kurashayotgan bo'lsa-da, buning ta'siri unchalik sezilmayapti. Nega? Chunki giyohvandlik ortida katta mablag' aylanganligi uchun bundan manfaatdor kuchlar ham mos ravishda o'z harakatlarini to'xtatmayaptilar. YA'ni, boshqalar uchun hayotning narxi hisoblangan giyohvand moddalar ayrim shaxslar uchun tez, oson boyish vositasidir. Deyarli hamma OITS (SPID)dan qo'rqadi, lekin giyohvandlik borasida bunday deya olmaymiz. Giyohvand moddalarni iste'mol qilish natijasida yuzaga keladigan xumor holatlarini namoyish qilish va hayotda bularning barchasi qanday tugashini ko'rsatish orqali o'quvchilarning ongida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini qaror toptirish mumkin.

Maktabgacha va maktab ta'limi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar hamda Sog'liqni saqlash vazirliklari bilan huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligida ushbu muammoni hal qilish lozim.

9. Kadrlar, mutaxassislar hamma narsani hal qiladi! Universitetlarga talabalarni tanlashda butun dunyoda odatda abituriyentlarning tanlangan kasb uchun zarur bo'lgan asosiy bilim darajasiga e'tibor qaratiladi va bu mantiqan to'g'ri. Shu bilan birga, alohida fanlar bo'yicha bilim darajasiga qo'shimcha ravishda, ma'lum

shaxsiy fazilatlarning mavjudligini talab qiladigan kasblar ham bor-ki, o‘sha xususiyatlarsiz ushbu kasbda yaxshi mutaxassis sifatida shakllanib bo‘lmaydi. Shu sababli, ayrim huquqni muhofaza qilish organlari nomzodning shaxsini tizimdagi oliy ta’lim muassasalariga yoki agar u oliy ma’lumotga ega bo‘lsa, ishga kirishdan oldin deyarli bir yil davomida o‘rganadilar.

Rivojlangan mamlakatlardagi ko‘plab universitetlar psixologiya, huquqshunoslik va boshqa ba’zi bir mutaxassisliklar bo‘yicha nomzodlarni saralashda alohida fanlar bo‘yicha bilim darajalarini tahlil qilishdan tashqari, yil davomida turli test usullari orqali insonning tanlagan kasbiga muvofiqligini o‘rganadilar. Ta’lim muassasasi mutaxassislari tomonidan baholangandan so‘ng, muayyan nomzodning tanlangan kasbga kasbiy muvofiqligi masalasi bo‘yicha mustaqil ekspertlarga ham murojaat qilinishi mumkin. Barcha xulosalarni umumlashtirish asosida muassasa abituriyentni tegishli mutaxassislik bo‘yicha talaba sifatida qabul qilish to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

Ko‘pgina postsovet mustaqil mamlakatlarida, xususan O‘zbekistonda bunday tizim amalda qo‘llanilmaydi (alohida huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘quv yurtlari bundan mustasno). Natijada “psixologiya” yo‘nalishiga o‘qishga kirgan bir qator talabalarning o‘zlari psixologik yordamga muhtoj bo‘lmoqdalar, tibbiyot xodimi kasbini tanlagan ba’zi talabalar empatiya, hamdardlik hislari yo‘qligi yoki sust namoyon bo‘lishi sababidan aziyat chekmoqdalar. Pedagogika yo‘nalishiga hujjat topshirgan shaxs o‘zida nutq va muloqot ko‘nikmalari yetarli shakllanmaganligi vajidan pedagogik tuzatish, korreksiyaga ehtiyoji bo‘ladi. Filolog, tilshunos yoki adabiyotshunos kasbini tanlagan abituriyentlar oliy ta’lim tashkilotlariga faqat test sinovlari asosida o‘qishga kirishadi, vaholanki, bu usul ularning mazkur yo‘nalishga bo‘lgan moyilligi va qobiliyatini xolisona tekshirish imkonini bermaydi. Defektologiya fakultetiga hujjat topshirib, test orqali talabalar safiga qabul qilinganlar orasida nutqida nuqsoni bo‘lgan talabalar ham uchraydiki, bu mutlaqo mumkin bo‘lmagan holat hisoblanadi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, mutaxassis va kadrlar tayyorlaydigan har bir idora va vazirlik, ayniqsa, Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi abituriyentlar orasidan talabalarni tanlash amaliyotiga tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritishi lozim.

Fikrlarimizni umumlashtirgan holda ta’lim sifatini oshirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

1. Pedagog kadrlar tayyorlashda muloqot madaniyatini shakllantirishga, o‘qituvchi va o‘quvchi, talaba o‘rtasidagi hamkorlik xususiyatlariga, muloqotning demokratik uslubiga ko‘proq e’tibor qaratish lozim.

2. Maktabda o‘qitishning dastlabki ikki yili (1- va 2-sinflar)da baho qo‘yilmasligi amaliyotini tajribadan o‘tkazish kerak. Ijobiy natijalar olinsa, uni O‘zbekiston Respublikasining barcha maktablarida amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiq.

3. Muayyan kasbiy malaka darajasini tasdiqlash asosida o‘qituvchilar va maktab ma’muriyat xodimlarining ish haqini bosqichma-bosqich tabaqalashtirilgan tarzda oshirib borish zarur, bu o‘qituvchilar korpusining o‘zini-o‘zi takomillashtirishiga sabab bo‘ladi, shuningdek, jamiyatda o‘qituvchi reytingini oshirish uchun motivatsiya sifatida xizmat qiladi. Ayni vaqtda iqtidorli yoshlarning pedagogika sohalariga kirib kelishini rag‘batlantiradi.

4. Abituriyentlarning bilim darajasini tekshirishdan tashqari, ularning tanlagan mutaxassisligi bo‘yicha kasbiy, professional muvofiqligini tekshirish maqsadida mutaxassislik (shifokor, o‘qituvchi, psixolog, huquqshunos va boshqalar)larning alohida reyestrini tuzish zarur.

5. Ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchilarda bilimlarni mustaqil ravishda izlash, tanqidiy fikrlash, yangi narsalarni yaratish va ijodiy tafakkur qobiliyatini shakllantirish bo‘lishi kerak.

Ta’lim oluvchilarda bilimlarni mustaqil izlash ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga, shuningdek, taklif etilayotgan materialni tanqidiy tushunishga alohida e’tibor qaratishimiz zarur. Ushbu muammoni hal qilish orqali biz o‘quvchi va talabalarning fikrlash rivojlanishida ham, idrok etilayotgan materialning ta’lim jarayoni uchun mosligini ta’minlashda ham sezilarli dinamikaga erishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. https://lex.uz/docs/5013007

2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. -T.: O‘zbekiston, 2017. - 104 b;

3. Нигматова Г.З. Современные средства оценивания образовательных результатов//Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. 2013. № 6. С. 220- 227.

4. Shoumarov G‘.B., Qodirov U.D. Ta’lim psixologik xizmatining ilmiy asoslari. “Ta’lim tizimida psixologik xizmatning zamonaviy tendensiyalari:nazariya va amaliyot” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari, Termiz, 2022 yil 22-23 aprel.

Баротов Шариф Рамазонович,
Ректор института Психологии и иностранных языков, Действительный член (академик) Международной Академии Психологических Наук,
доктор психологических наук, профессор

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Актуальность. Доминирование в нашей жизни технократического подхода является серьезным препятствием при разрешении постоянно усложняющихся проблем, стоящих перед каждым отдельным человеком и обществом в целом. В настоящий момент назрела острая потребность внедрения и развития гуманистические ориентированного подхода, основную ценность которого представляет человек. Такой подход может быт обеспечен широким использованием в нашей жизни современных методов психологической диагностики, коррекции, развития и саморазвития личности.

Основные направление психологической службы в Узбекистане

- Психологическая служба в образовательных учреждениях
- Психологическая служба создана в разных системах
- Психологическое обслуживание различных слоев населения
- Психологическая служба в трудовой деятельности
- Практики психологической службы в системах организации семейной жизни

ПРИНЯТЫЕ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАНА РЕШЕНИЯ И ЗАКОНЫ ПО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СЛУЖБЕ

Положение о психологической службе в системе высшего образования	**Министерства высшего и среднего специального образования от 23 августа 2017 год. (Протокол № 600)**

Психологическая служба в трудовой деятельности	Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах
Практики психологической службы в системах организации семейной жизни	7 август 2018 года Научно-практический исследовательский центр "Оила" при Кабинете Министров Республики Узбекистан
Психологическая служба в системе физического воспитания и спорта	Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах.
Психологическая служба в системе здравоохранения	Об утверждении Концепции развития службы охраны психического здоровья населения Республики Узбекистан "на 2019-2025 годам.

Научное обоснование и организация школьной психологической службы в каждой стране реализуются по-своему. Психологическая служба в Узбекистане, с одной стороны, определяется принятыми в стране психологическими концепциями, а в другой стороны,— потребностями народного образования, целями воспитания и формирования личности, которые зависят от культурных, политических, экономических . и других особенностей той или иной страны.

Впервые в Узбекистане школьная психологическая служба начала создаваться в Ташкенте и Бухаре (руководители — М.Г. Давлетшин, Г.Б. Шоумаров, Ш.Р. Баротов). Подобная работа велась и в других странах СНГ, однако она не получила еще своего организационного оформления, противоречива в определении задач, целей, методов и форм своей деятельности.

В настоящее время в Республике Узбекистан действует в общей сложности 9627 органов самоуправления граждан, из которых 685 имеют статус юридического лица. Стоит также отметить тот факт, что на республиканском уровне проводятся определённые исследования по грантовым проектам, посвящённые оказанию психологической помощи в махаллях. В частности, в учёными кафедры психологии Бухарского института психологии и иностранних язиков были проведены научно-исследовательские работы на базе проекта ЁА-1-9 "Практика оказания психологических услуг в различных группах населения" (руководитель проекта доктор психологических наук Д.Ш. Баратова). В рамках этого грантового проекта были собраны многочисленные эксперименты по организации психологической службы в ряде махаллей. В настоящее время создана научно-организационная модель системы психологической службы в махалле.

Согласно этой модели, система психологической службы, созданная в махалле, включает в себя следующие 3 основных направления, которые логически дополняют друг друга (см. табл. 1):

1. Выполнение функций и организационного обеспечения определяется прежде всего наличием Устава на основе нормативно-правовых актов деятельности психологической службы в махалле, налаживанием взаимодействия с другими общественными организациями, контролем за деятельностью психолога, мониторингом и организацией отдельного кабинета психологической службы в махалле с современным оборудованием.

2. Для каждой махалли в целях научно-методического обеспечения создаются индивидуальные рабочие программы и "дорожная карта", соответствующие рекомендациям, основанные на современных передовых методиках, научно-методической литературе, психокоррекционных программах.

3. Практическое обеспечение осуществляется психологами махалли и профессиональными психологами в регионах путём изучения и исследования социально-психологических проблем в различных группах населения, на основе которого каждой группе или индивиду оказывалась отдельная практическая психологическая помощь.

Это означает то, что на основе вышеуказанных направлений обсепечения проводится социально-психологический анализ для устранения проблем, во всех группах населения, проживающих в махалле, и по результатам этого анализа определяются дальнейшие функции психологической службы.

Теперь непосредственно перейдем к анализу социально-психологических факторов, связанных с показателями соответствия к мотивации самооценки эмоциональных состояний в различных группах населения, проживающих в махалле.

В настоящее время школьные психологи — кто в контексте научных экспериментов, проводимых научно-исследовательскими институтами, кафедрами университетов и пединститутов, кто в порядке личной инициативы, совпадающей с потребностями и заинтересованностью той или иной школы или интерната. Сейчас можно с уверенностью прогнозировать расширение масштабов школьной психологической службы. Однако все школьные психологи остро нуждаются в инструментарии для своей работы, начиная с конкретного методического материала и кончая научными обобщениями принципов, задач, способов, средств деятельности школьной психологической службы.

В некоторые школе не соблюдаются психологические условия, обеспечивающие полноценное общение учащихся со взрослыми и сверстниками на всех этапах школьного детства. Отсюда у некоторых учащихся младшего школьного возраста и у многих подростков и старшеклассников формируется негативное отношение к школе, к учению, неадекватное отношение к самим себе, к окружающим людям. Эффективное обучение и прогрессивное развитие личности в таких условиях невозможны.

Поэтому создание благоприятного психологического климата, в центре которого личностное, заинтересованное общение взрослых и учащихся — одна из главных задач школьного психолога. Но успешно решать ее он может только в совместной работе с учителями, в творческом общении с ними, задавая определенное содержание и продуктивные формы такого общения. Школьный психолог находится непосредственно внутри того социального организма, где зарождаются, существуют и развиваются как положительные, так и отрицательные стороны взаимоотношений учителей, учащихся и их родителей. Он видит каждого ребенка или учителя не самого по себе, а в сложной системе взаимодействия Это своеобразное «поле» взаимодействия практического психолога с учащимися разного возраста, их учителями и родителями, в центре которого находятся интересы ребенка как формирующейся личности. Ясно, что на всех стадиях работы и с отдельными учащимися и с детским коллективом необходимо тесное сотрудничество психолога со всеми взрослыми, имеющими отношение к данным детям.

В 1996 году вышло Инструктивное письмо по народному образованию в Узбекистане о введении ставки школьного психолога во все учебно-воспитательные учреждения страны, что явилось правовой основой деятельности школьного практического психолога. С этого момента служба развивается во всех регионах страны и начинает охватывать всю систему воспитания и обучения.

В 1996 году Приказом Министром народному образованию было утверждено «Положение о психологической службе в системе народного образования», которое определило ее статус, структуру, права и обязанности работников этой службы, содержание их деятельности и продолжительность различных видов работы школьного психолога. [1]

Согласно по инструкции своей профессиональной деятельности психолог имеет право:

- самостоятельно формулировать конкретные задачи работы с детьми и взрослыми, выбирать формы и методы этой работы, решать вопрос об очередности проведения различных видов работ, выделении приоритетных направлений работы;
- требовать от администрации и вышестоящих инстанций создания условий, необходимых для успешного выполнения профессиональных обязанностей;
- отказываться от выполнения распоряжений администрации в тех случаях, когда эти распоряжения противоречат профессиональным этическим принципам или задачам его работы;

[1] Баротов Ш.Р. Психологическая служба образования: от теории к практике. Учебно-методическое пособие – Бухара 2017. С.– 90-98.

-знакомиться с документацией; обращаться с запросами в медицинские и дефектологические учреждения;

- участвовать с правом совещательного голоса в работе медико-психолого-педагогических и других комиссий, решающих дальнейшую судьбу детей. В случае несогласия с решением комиссии психолог имеет право довести свое особое мнение до сведения соответствующих инстанций;

- участвовать в разработке новых методов психодиагностики, психокоррекции и других видов, оценке их эффективности;

проводить групповые и индивидуальные психологические обследования и эксперименты для исследовательских целей;

- выступать с обобщением опыта своей работы в научных и научно-популярных журналах, газетах и пр.;

- вести пропаганду психолого-педагогических знаний путем лекций, бесед, выступлений;

- иметь учебную и факультативную работу в объеме до 240 часов в соответствии с базовым образованием й психологической квалификацией;

- обращаться в случае необходимости через руководство с ходатайствами в соответствующие организации по вопросам, связанным с помощью детям (изменение режима работы родителей, санаторное обеспечение и т. п);

- обращаться в центры профориентации по вопросам, связанным с профессиональным самоопределением школьников.

Существенную помощь психологическая служба призвана оказать в реализации Закона «Об образовании» и «Национальной программы по подготовке кадров», принятых IX сессией Олий Мажлиса (август 1997) и нацеленных на коренное реформирование системы образования и радикальной реорганизации, структуры и содержания подготовки кадров.

Целью настоящей Концепции является создание эффективной психологической службы в системе образования Узбекистане, как условия для формирования достойной жизненной перспективы для каждого ребенка, его образования, воспитания и социализации, максимально возможной самореализации в социально позитивных видах деятельности.

Для достижения этой цели необходимо решение следующих актуальных задач:

- обеспечения доступности психолого-педагогической помощи всем категориям детей независимо от места проживания;

- обеспечение качества и полноты спектра психолого-педагогической помощи для всех категорий детей (от детей «группы риска» до одаренных детей);

- обеспечение качества подготовки специалистов, а также создание системы оценки качества специалистов психологической службы;

- обеспечение управления качеством психолого-педагогической помощи и определения критериев оценки эффективности деятельности психологической службы в системе образования;
- проведение научных исследований в интересах психологической службы в системе образования;
- обеспечение внутриведомственного и межведомственного взаимодействия;
- обеспечение качества инструментария (диагностика, программ коррекции и т.д.) психологической службы в системе образования;
- разработка стандартов оказания психолого-педагогической помощи.

Ресурсы реализации Концепции развития психологической службы:

- Образовательные организации высшего образования
- Организации дополнительного образования
- Институты развития образования
- Научные организации

Концепция развития психологической службы в системе образования Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "о дальнейшем совершенствовании нормативной базы обеспечения охвата выпускников 9-х классов общеобразовательных школ обучением в академических лицеях и профессиональных колледжах" № 109 от 7 июня 2010 года (собрание законодательных актов Республики Узбекистан, 2010 года. Психологическая служба в учреждениях системы народного образования Республики Узбекистан в соответствии № 23, статьей 184.

Психологическая служба в учреждениях народного образования Собрание законодательства Республики Узбекистана, 2010 г., № 23, статья 184 указывает основные принципи психологического обеспечения образовательного процесса:

1. Психологическое обеспечение направлено на всех (учителя, учащиеся, родители).
2. Психологическое обеспечение охватывает дошкольный период развития ребенка и начальный курс обучения, включая определение готовности ребенка к школе.
3. Психологическое обеспечение должно быть последовательным и гибким.
4. Психологическое обеспечение должно ориентироваться на потребности школы.
5. Психологическое обеспечение - интегрированная часть образовательного процесса. Оно обеспечивает цели, содержание, технологии образовательного процесса.
6. Психологическое сопровождение должно быть эффективным и действенным, базироваться на деятельностном подходе и носить комплексный характер.

Условия и механизмы реализации настоящей Концепции

Реализация концепции развития психологической службы в образовании будет осуществляться посредством:

-совершенствования нормативно-правового обеспечения деятельности психологической службы;

-разработки на основе Концепции Положений о психологической службе для психологической службы в системе дошкольного образования, общего и среднего профессионального образования, образования детей с ОВЗ, высшего образования с указанием конкретных целей, задач и содержания работы; организационных и управленческих вопросов; условий, материально-технического и научно-методического обеспечения; должностных инструкции; прав и обязанностей, ответственности работников службы;

-создания системы управления качеством психолого-педагогической помощи и определения критериев оценки эффективности деятельности психологической службы в системе образования;

-создания системы единого научно-методического обеспечения деятельности психологической службы уровне с целью создания одинаковых возможностей получения психологической помощи на всей территории Узбекистана с учетом региональных особенностей;

-координации научных исследований в интересах психологической службы в образовании;

-создания системы межведомственного взаимодействия с целью оптимизации и повышения эффективности деятельности службы;

-совершенствования системы статистических показателей, характеризующих развитие психологической службы образования;

-создания системы оценки эффективности деятельности психологической службы в образовании мероприятий;

-распространения инновационного опыта деятельности психологической службы в образовании и их адаптация с учетом национально-культурных особенностей и традиций регионов;

-информационного обеспечения реализации концепции развития психологической службы в образовании;

-подготовки высшими учебными заведениями специалистов с учетом потребностей регионов;

-создания механизма мониторинга реализации настоящей концепции и оценка эффективности реализации программы.

Ожидаемые результаты реализации Концепции

Реализация Концепции обеспечит к 2025 году следующие результаты:

- обеспечено функционирование психологической службы в образовании как единого научно-методического и организационного пространства оказания психолого-педагогической помощи;

- созданы система непрерывного повышения квалификации

специалистов службы в образовании;

- реализованы масштабные популяционные исследования современного ребенка, как база для стандартизации психологических методов диагностики;
- создан Веб-портал психологической службы в образовании, для обеспечения доступности профессиональной информации для специалистов служба, а также информации о ресурсах психологической службы, консультационная поддержка в выборе программ и планировании индивидуальных образовательных траекторий для широкого круга пользователей (родителей; учителей, учащихся и т.д.);
- создана единая система аттестации и оценки квалификации специалистов психологической службы в образовании
- сформированы механизмы финансовой поддержки прав детей на получение психолого-педагогической помощи;
- создан стандартный набор психологического инструментария;
- разработаны или адаптированы, и стандартизированы методы психологической диагностики для нужд психологической службы;
- разработаны стандарты деятельности психологической службы;
- разработаны и реализуются модели психолого-педагогической помощи детям с ограниченными возможностями здоровья, детям, находящимися в трудной жизненной ситуации, одаренными детям;
- действуют эффективные механизмы стимулирования и поддержки непрерывного профессионального развития педагогических и управленческих кадров;
- создана комплексная инфраструктура безопасного современного детства, удовлетворяющая общественным потребностям в воспитании, образовании и оздоровлении детей.

Заключение. В данном контексте отражаются основные результаты проведенного исследования, излагаются вытекающие из них выводы, даются научно-практические рекомендации и указываются проблемы, требующие дальнейшей научной проработки.

Проведенное исследование позволило сделать следующие выводы, имеющие значение для развития теоретического и эмпирического направления в социальной психологии:

1. Актуальность проблем психологической службы объясняется прежде всего, отсутствием необходимой организационной системы, недостаточной научно-теоретической разработкой конкретно эмпирических исследований по данному направлению, которые необходимо обсудить в дальнейшей перспективе практического применения психологической службы в махалле.

2. Концепцию психологической службы в махалле можно сформулировать и развить, опираясь на "Концепцию сознания и деятельности" С.Л. Рубинштейна, "Концепцию социально-психологической деятельности" Г.М. Андреевой, "Единый целостный подход к человеку", А.Маслоу, "Два фактора" Ч.Спирмена, "Мультифактор" Дж.Гилфорда, концепцию "Системы отношений" В.Мясищева, концепцию "Индивидуальной дифференциации"

В.Мерлина, М. Русалова и Б.Теплова, концепцию "16-факторных профилей личности" Р. Кэттелла, Л.М. Фридмана и Д.Н.Битяновой и на результаты фундаментальных исследований, проводимых учеными нашей республики.

3. Модель непосредственного изучения результатов каждого применяемого метода и эффективности работы психологических служб в махалле предоставляет возможности для формирования соответствующих научно-эмпирических представлений о качествах личности (на основе метода Кэттелла), уровнях самооценки эмоциональных состояний (на основе метода Рикса-Уэссмана), адекватной мотивации поведения в конфликтных ситуациях (на основе метода Томаса) в различных группах населения.

4. При изучении проявления личностных черт в различных группах населения с помощью 16-факторного тестового опросника проявления возможностей, выявленного на основе метода Кэттелла, наблюдалась тенденция превосходства, связанная с проявлением таких факторов, как "тревожность", "эмоциональная неустойчивость", "подозрительность", "предрасположенность к внешним воздействиям" и "эмоциональное напряжение" у проблемных личностей. Это подразумевает то, что в процессе психологической службы необходимо уделять более серьезное внимание тем факторам, которые присущи данной тенденции.

5. В махаллях, где была создана психологическая служба, показатели "адекватности" по критериям шкалы Рикса-Уэссмана имеют определенную динамику роста. В частности, была продемонстрирована динамика роста с 44 до 61 процента по критерию "спокойствие", с 37 до 64 процентов по критерию "энергичность", с 39 до 58 процентов по критерию "приподнятость" и с 42 до 59 процентов по критерию "уверенность в себе".

6. Возникновение различных однородных проблем, связанных с межличностными отношениями в различных группах населения, характеризуется формированием мотивации отношения к конфликтным ситуациям в этом процессе. Между тем, когда были выявлены показатели мотивации выхода из конфликтной ситуации в разных группах населения, стало известно, что критерии "соперничество" и "избегание" оказались относительно более характерными. Потому что большинство людей, живущих в махалле, демонстрируют свою активность на основе мотивации "соперничества" или "избегания".

7. Эффективности деятельности психологической службы можно добиться путем определения степени сформированности эмоционально-волевых, когнитивных и коммуникативных факторов у различных групп населения при организации определенной психокоррекционной работы.

Исходя из результатов нашего исследования, учитывая необходимость внедрения достижений современной передовой психологии в нашей стране, мы сочли уместным дать следующие **практические рекомендации,** направленные на системную организацию ситуаций, связанных с процессом

оказания психологической помощи лицам, проживающим в различных группах населения:

1.Необходимо определить направления деятельности, методы работы и место практических психологов в составе региональных отделений Министерства по делам поддержки махалли и семьи, созданного на основе Указа Президента Республики Узбекистан УП-5938 «О мерах по оздоровлению социально-духовной атмосферы в обществе, дальнейшей поддержке института махалли, а также поднятию на новый уровень системы работы с семьями и женщинами» от 18 февраля 2020 года.

2. Министерству Республики Узбекистан по делам поддержки махалли и семьи необходимо подготовить и представить в Кабинет Министров Республики Узбекистан проект "Устава" о подготовке, повышении квалификации и аттестации практикующих психологов, работающих в системе образования.

3. Необходимо будет создать психологические службы в махалле и на этой основе координировать взаимодействие института махалли с другими социальными организациями.

4. Необходимо изучить социально-психологические проблемы всех групп населения, проживающих в махалле, и на основе этого составить "дорожную карту" по организации психопрофилактической, психодиагностической, психокоррекционной и психотерапевтической деятельности, а также системно осуществлять ее совместно с активом махалли.

Литература:

1. Постановления Президента Республики Узбекистан от 20.04.2017г. № ПП-2909 «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования»

2. Дубровина И.В. и др. Рабочая книга школьного психолога. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.

3. Козлов В.В. Истоки осознания: теория и практика интегративных психотехнологий. – М.: Междунар. акад. психолог. наук, 1995. – 304 с.

4. Козлов В.В. Интегративная психология: Пути духовного поиска, или освящение повседневности. – М.: Психотерапия, 2007 – 528 с.

5. Баротов Ш.Р. Социально-психологические и научно-практические основы создания психологической службы в Узбекистане. Автореф. Докт.дисс. – Тошкент: 1998. – 28 с.

6. Баротов Ш.Р. Социалъный Интеллект: Структура и Функции. // "Психология XXI столетия" том 2 г. Ярославлъ 2012. С.– 153-158

7. Баротов Ш.Р. A role of social intellekt and social competence in professional development of a teacher in the intense training system// European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Volume 3 Number 4, 2015 ISSN 2056-5852. P.- 43 – 48

8. Психологик хизмат: Магистрлар учун дарслик. – Т.: "Наврўз" нашриёти, 2018. – 344 б.

Sobirova Dilafruz Abduroziqovna,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti “Psixologiya” kafedrasi mudiri,
Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasi muxbir a’zosi, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

УДК: 301:398.151(575.1)

TIBBIYOT XODIMLARI FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK KOMPETENTLIK OMILLARINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiyot xodimlarining kasbiy kompetentligining shakllanishining ilmiy-nazariy asoslari hamda unga ta’sir qiluvchi omillarning o‘rni va ahamiyati ochib berilgan. Mamlakatimizda so‘nggi yillarda sog‘liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish, kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va soha mutaxassislarining kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishga alohida e’tibor qaratililgan. Bu borada tibbiyot xodimlarini kasbiy kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Natijada tibbiyot xodimlarining psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy fazilatlarini ro‘yobga chiqarish, psixokorreksion usullar orqali faoliyat samaradorligiga bevosita ta’sir etuvchi sotsial-psixologik kompetentlik omillari imkoniyatlarini ko‘rsatish yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishga imkoniyatlar yaratildi. Ayni paytda, dunyoning yetakchi OTMlarida tibbiyot xodimlari faoliyatida namoyon bo‘luvchi cotsial-psixologik kompetentlik bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borilmoqda: raqobatdosh kadrlar tayyorlashning psixologik mexanizmlarini takomillashtirishga oid qator, jumladan, tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirish orqali ularning individual imkoniyatlarini takomillashtirish; sotsial-psixologik kompetentlikni tibbiyot xodimlari faoliyat samaradorligiga ko‘rsatadigan ta’sirini oshirishning chora-tadbirlarini belgilash; qo‘lga kiritilgan ilmiy natijalarni amalda keng tatbiq qilish; sotsial-psixologik kompetentlikni tadqiq etish modeli va konsepsiyasini ishlab chiqish hamda uning ijtimoiy-psixologik istiqbollarini nazariy, shuningdek,

empirik jihatdan tahlil qilish. Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi islohotlar davrida tibbiyot xodimlarining kasbiiy kompetentligiga aloqador omillarni tadqiq qilish dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Kalit so‘zlar: psixologik kompetentlik, «Men-konsepsiyasi», ijtimoiy persepsiya, refleksiya, stress, agressiya,altruizm, agressiya, ijtimoiy dadillik, ijtimoiy yetuklik, sotsial-psixologik kompetentlik.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФАКТОРОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ

Аннотация. В данной статье раскрываются научно-теоретические основы формирования профессиональной компетентности медицинского персонала, а также роль и значение факторов, влияющих на это. В нашей стране в последние годы особое внимание уделяется радикальной реформе системы здравоохранения, дальнейшему совершенствованию системы подготовки кадров и повышению уровня профессиональной подготовки специалистов в данной области. Особое значение в этой связи имеют исследования по повышению профессиональной компетентности медицинского персонала. В результате были созданы возможности для углубления научных исследований в областях повышения психологической компетентности медицинского персонала, реализации их личностных качеств, демонстрации возможностей факторов социально-психологической компетентности, непосредственно влияющих на эффективность деятельности с помощью психокоррекционных методов.

На данный момент научные исследования проводятся по следующим направлениям, касающимся социально-психологической компетентности, которая проявляется в деятельности медицинского персонала в ведущих ОМС мира: ряд связан с совершенствованием психологических механизмов подготовки конкурентоспособных кадров, в том числе с повышением индивидуальных возможностей медицинского персонала посредством развития социальной и психологической компетентности; определения мер; разработка модели и концепции исследования социально-психологической компетентности и теоретический, а также эмпирический анализ ее социально-психологических перспектив. В заключение можно сказать, что в эпоху сегодняшних реформ исследование факторов, связанных с профессиональной компетентностью медицинского персонала, остается одной из актуальных проблем.

Ключевые слова: психологическая компетентность, "Я-концепция", социальное восприятие, рефлекс, стресс, агрессия,альтруизм, агрессия, социальная смелость, социальная зрелость, социально-психологическая компетентность.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL COMPETENCE FACTORS IN THE ACTIVITIES OF MEDICAL PROFESSIONALS

Annotation. This article reveals the scientific and theoretical foundations of the formation of professional competence of medical personnel, as well as the role and importance of factors influencing this. In our country in recent years, special attention has been paid to radical reform of the healthcare system, further improvement of the personnel training system and improvement of the level of professional training of specialists in this field. Of particular importance in this regard are studies to improve the professional competence of medical personnel. As a result, opportunities were created for deepening scientific research in the areas of improving the psychological competence of medical personnel, the realization of their personal qualities, demonstrating the capabilities of factors of socio-psychological competence that directly affect the effectiveness of activities using psychocorrective methods.

At the moment, scientific research is carried out in the following areas concerning socio-psychological competence, which is manifested in the activities of medical personnel in the leading CHI of the world: a number is associated with improving psychological mechanisms for training competitive personnel, including increasing the individual capabilities of medical personnel through the development of social and psychological competence; determining measures; development of a model and concept for the study of socio-psychological competence and theoretical, as well as empirical analysis of its socio-psychological perspectives. In conclusion, we can say that in the era of today's reforms, the study of factors related to the professional competence of medical personnel remains one of the urgent problems.

Keywords: psychological competence, "I-concept", social perception, reflex, stress, aggression,altruism, aggression, social courage, social maturity, socio-psychological competence.

Jahon ilmiy tadqiqot muassasalari va markazlarida tibbiyot xodimlari professional kompetentligining psixologik asoslarini o‘rganish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularning psixologik mezonlarini tizimlashtirish, sotsial-psixologik kompetentlik ko‘rsatkichlarini tadqiq qilish hamda rivojlantirish modelini yaratish, sotsial-psixologik kompetentlikni takomillashtirishga mo‘ljallangan maxsus modellashtirilgan topshiriqlardan iborat psixodiagnostik metodikalar majmuini ishlab chiqish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda. Tibbiyot xodimlarining psixologik tayyorgarlik darajasini yuksaltirish, ularning sotsial-psixologik kompetentligini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va mexanizmlarini aniqlash, tibbiyot xodimlari kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat

samaradorligiga ta'siri masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Bu borada tibbiyot xodimlarini kasbiy kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Natijada tibbiyot xodimlarining psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy fazilatlarini ro'yobga chiqarish, psixokorreksion usullar orqali faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir etuvchi sotsial-psixologik kompetentlik omillari imkoniyatlarini ko'rsatish yo'nalishlarida ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishga imkoniyatlar yaratildi.

Metodika: Bugungi kunda tibbiyot xodimlarini faoliyatga tayyorlashda, ularning psixologik bilimlariga etibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ularni kasbiy kompetentligini shakllanishiga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni tadqiq qilish orqali faoliyat samaradorligiga erishish mumkinligi allaqachon jahon tajribasida o'zini oqlagan muhim jarayon hisoblanadi.. Shu nuqtai-nazardan kelib chiqib, biz tibbiyot xodimlarining shaxslilik xususiyatlari o'rtasidagi munosabatlarni faoliyatga ta'siri masalalarini o'rganish maqsadida R.B. Kettellning «Shaxsni 16 omil yordamida o'rganish» so'rovnomasiga tayandik. Ma'lumki, R.Kettellning «Shaxsni 16 omil yordamida o'rganish» so'rovnomasi shaxsning psixologik xususiyatlarini yoritishga qaratilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Ushbu so'rovnoma muallifi G'arbda shaxs psixologiyasiga murojaat qilgan dastlabki psixologlardan biridir. Biz sotsial intellekt shaxs xususiyatlariga uyg'un holda rivojlanadi degan nuqtai nazardan kelib chiqib tibbiyot xodimi shaxslilik xususiyatlarini tadqiq qilishni maqsad qilib oldik. Tadqiqotimizda so'rovnoma tarkibidagi omillarning oltitasi kliniik xarakterga ega ekanligi bois, faqat o'n omilidan foydalanishni lozim topdik. Biz foydalangan omillar esa, aynan shaxsning psixologik xususiyatlarini yoritishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Ushbu o'nta omil ko'rsatkichlarini baholash orqali, tibbiyot xodimi shaxsidagi shakllangan sotsial intellekt bilan bog'liq xususiyatlarga baho berish mumkinligi nuqtai nazardan tadqiqot umumiy maqsadiga moslashtirildi .Bizning izlanishimizga qadar olib borilgan tadqiqotlarda ham ushbu metodikadan keng foydalanilgan. Bu esa bizning amaliyot uchun ob'ektiv ilmiy ma'lumotlar berishga xizmat qiluvchi psixodiagnostik metodika sifatida tatbiq etishimizda qo'l keldi. Metodika oldingi metodikalar singari tadqiqot ob'ektiga tatbiq etildi. So'rovnomaning umumiy va xususiy hollardagi natijalarini quyida batafsil tahlil etib o'tamiz. Sotsial intellekt va shaxslilik xususiyatlari munosabatini o'rganishdan oldin tibbiyot xodimlarining shaxsiga xos umumiy qiymatlar ustida to'xtalib o'tamiz (1-jadvalga qarang).

Tibbiyot xodimlarining R.B. Kettellning «Shaxsni 16 omil yordamida o'rganish» so'rovnomasiga tayanib olgan natijalarimizda shaxslilik xususiyatlari quyidagi psixologik tavsiflarga ega. Deyarli barcha omillar bo'yicha tibbiyot xodimlarining ko'rsatkichlari o'rtachadan yuqori zonadan o'rin oldi.

Ularning ushbu shaxslilik xususiyatlari ko'rsatkichini omillar bo'yicha xususiy hollarda talqin etiladi:

Muloqotga moyillik (A) shkalasi (5,28). Bu qiymat shu bosqichdagi tibbiyot xodimlarini boshqalar bilan hamkorlik qilishga tayyor, diqqat-e'tiborli, qattiq g'azablanish yoki xursand bo'lish holatlariga (ichki hayajonlanish, ehtiros) tushmasliklari, o'z hulqini boshqara olish qobiliyatiga ega ekanliklari, ayni paytda rahmdil va samimiy, shu bilan birga o'zgacha uslubda talabchanliklarini anglatadi.

Hissiy barqarorlik (S) (5,20±1,76). Bu ko'rsatkichda pedagoglarga xos o'z hislarini va kayfiyatini boshqara oladigan, «Men timsoli» kuchi yuqoriroq ekanligi, «Men» konsepsiyasini ijobiy bo'lishiga intiluvchanligi, kasbiy faoliyatda ma'lum darajada muvaffaqiyat bilan ishlashlari mumkinligini bildiradi. Agarda tibbiyot xodimlarida hissiy barqarorlik yanada yuqori darajada bo'lsa, maqsadga muvofiq bo'ladi deyish mumkin.

1-jadval

Tibbiyot xodimlarida shaxslilik xususiyatlari namoyon etilishining umumiy ko'rsatkichlari

	Omillar	X	U
«Shaxsni 16 omil yordamida o'rganish» so'rovnomasi (R.B.Kettell)	Muloqotga moyillik (A)	5,28	1,61
	Ҳissiy barqarorlik (S)	5,20	1,76
	Ҳukmronlikka intilish (Ye)	5,34	1,57
	Ijtimoiy yetuklik (Qr)	5,31	1,52
	Ijtimoiy dadillik (N)	5,56	1,61
	Ishonuvchanlik (J)	5,06	1,68
	O'ziga ishonish (Q)	5,11	1,58
	Mustaqillik ($Q_{2.}$)	5,66	1,74
	O'zini nazorat qilish (Q3.)	5,58	1,67
	Xotirjamlik ($Q_{4.}$)	5,25	2,01

Hukmronlikka intilish (Ye) (5,34±1,57). Omilning bu darajasi tibbiyot xodimlarining atrofidagi odamlar ta'siriga beriluvchanligi, atrofdagilar talabini ham hisobga olishi, mustaqilligini belgilovchi huquqingizni himoya qilishda agressiv emasliklari, shu bilan birga ularda kollej rahbariyati bilan erkin munosabatda bo'lishga moyilligidan dalolat beradi.

Ijtimoiy yetuklik (Qr) (5,31±1,52). Mazkur omilning ushbu darajasi tibbiyot xodimlarining hayotga va ishga yengil qarashlari, javobgarlikni his qilmasliklari, tejamsizlik kabi hislatlardan to'la ozod emasliklari, biroq bunday holat ularning «Men-konsepsiyasi» ni salbiy ekanligini anglatmaydi, balki o'z hulqini boshqara olish va qa'tiylikni yetarli emasligi oqibati bo'lib hisoblanadi. Ular

umuminsoniy qadr-qimmatlarni tan olishga va ahloq qoidalariga rioya qilishga intiluvchi shaxslar sifatida mavqega egadirlar.

Ijtimoiy dadillik (N) (5,56±1,61). Bunday qiymat tibbiyot xodimlarining yetarli darajada botirliklari, odamlar bilan aloqaga erkin kira olishi, muomaladagi qiyinchiliklarni yenga olishi, kutilmagan holatlarga tushib qolganida o‘zini yo‘qotmasligidan dalolat bermoqda.

Ishonuvchanlik (J) (5,06±1,68). Ishonuvchanlik omilining ushbu ko‘rsatkichi tibbiyot xodimlarining kasbiy faoliyat va hayotiy masalalarni hal etishda aqlga asoslanib ishonishlari va shu orqali faoliyatda samaraga erishishla-ri mumkin.

O‘ziga ishonish (Q) (5,11±1,58). Omilning ushbu darajasi tibbiyot xodimini o‘ziga bo‘lgan ishonchi muvaffaqiyatsizliklarini boshqarish imkoniyatini, bo‘layotgan voqealarni to‘g‘ri baholash va ularga munosib javobni bera olishini, o‘z imkoniyatlariga ishonchni yuzaga keltiradi. Ularda o‘zini kamsitishga moyillik bo‘lmasada, lekin bir muncha yuqori darajadagi tez xafa bo‘lish, ta’sirchanlik bor. Ular o‘zilariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga harakat qilishlari, kasbiy sifatlarini takomillashtirishga alohida e’tibor berishlari maqsadga muvofiq.

Mustaqillik ($Q_{2.}$) (5,66±1,74). Tibbiyot xodimlari hamma narsani o‘zlari bajarishni ma’qul ko‘rsalarda, atrofidagilar tavsiyasi va takliflarini ham quloq soladilar. Ular mustaqil bo‘lishni ham, atrofdagilarga tayanishni ham, ularni qo‘llab-quvvatlashlarini ham hohlaydilar.Ulardagi mustaqillik faoliyatlarini samarali bo‘lishini ta’minlaydi.

O‘zini nazorat qilish (Q3.) (5,58±1,67). Ko‘rsatkich tibbiyot xodimlarining ijtimoiy va axloq normalarini bajarishda qat’iyatli ekanligi, ko‘pchilik holatlarda tartibli va rejali harakat qilishlari. Ammo ular har doim ham qiyinchiliklarni yengib, boshlagan ishni oxirigacha yetkazavermas ekanlar. O‘z faoliyatlarini samarali tashkil qila olsalarda, har qalay o‘zlarini nazorat qilishga ko‘proq e’tibor berganlari ma’qul.

Xotirjamlik ($Q_{4.}$) (5,25±2,01). Ushbu omil ko‘rsatkichlarining namoyon etilishi, tibbiyot xodimlarida ehtiyojlar miqdorining ko‘pligi tufayli ularda bir muncha zo‘riqish borligidan va nisbatan ko‘proq asabiylikka moyillikdan dalolat beradi.

Murakkab maqsadlardan o‘zini olib qochish va zo‘riqish, birinchi navbatda, kasbiy faoliyat natijasi bo‘lib, bunga o‘z navbatida, temperament tiplarining o‘ziga xos xususiyatlari ma’lum darajada o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Xulosa: Yuqoridagi tibbiyot xodimlarining shaxslilik xususiyatlarini umumiy holati sharhida ham ijobiy, ham mo‘tadil va ayrim o‘rinlarda pedagogik faoliyat uchun teskari xarakterni aks ettiruvchi xususiyatlar mavjudligini ko‘rdik. Demak, R.B. Kettel uslubi natijalariga ko‘ra barcha tibbiyot xodimlari sotsial intellekti va shaxslilik xususiyatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va aloqadorlikda rivojlanishida muloqotga moyillik, hissiy barqarorlik, ijtimoiy dadillik, ijtimoiy yetuklik, o‘ziga ishonish, o‘zini nazorat qilish xususiyatlarining yetakchilik qilishi aniqlandi.

Tibbiyot xodimlarining shaxslilik xususiyatlari o‘rtasidagi mutanosiblik ularni shaxslararo munosabatlarda hissiy barqaror bo‘lishlarini, hukmronlikka intilmasliklarini va ruhiy toliqish, qo‘zg‘alish va zo‘riqishlarni kamaytirishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Umuman, tibbiyot xodimlari shaxsiy va kasbiy faoliyati uyg‘unligining namoyon etilishida muhim ahamiyat kasb etuvchi sotsial intellekt ko‘rsatkichlariga baho berishda har bir tibbiyot xodimining shaxslilik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, tahlil qilish va tegishli empirik xulosalar chiqarish orqali tibbiyot xodimlari kasbiy faoliyat kompetentligini taminlash mumkinligi yana bir bor o‘z tasdig‘ini topdi. Tibbiyot xodimlarining shaxslilik xususiyatlari orasidan muqotmandlik, hissiy barqarorlik, ijtimoiy dadillik, ijtimoiy yetuklik, o‘ziga ishonish, o‘zini nazorat qilish kabi xususiyatlar kasbiy faoliyat jarayonida kasbiy kompetentlik ko‘rsatkichlarining barqaror va izchil tarzda rivojlanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Агавелян О.К. Социально-перцептивные особенности детей с нарушениями развития. – Челябинск: Изд-во Татьяна Лурье, 1999. – 365 с.

2. Абульханова К.А. Социальное мышление личности// Современная психология: состояние и перспективы исследований. Часть 3. – Социальные представления и мышление личности. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2002 – С. 88-103.

3. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедея-тельности// Психология формирования и развития личности. – М.: 1981. – С. 19-44.

4. Бедерханова В.П. К вопросу о социальной перцепции в связи с использованием ролевых игр в процессе профессиональной педагогической подготовки// Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар: 1975. – С.232-233.

5.Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. \ Пер. с анг. – СПб.: Питер, 2008.– С-52.

6. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2010. – С.

Sobirov Abdulaziz Abdurozikovich,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Buxoro davlat pedagogika instituti

SHAXSNING SHAKLLANISHIDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK BILIMLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Birinchidan, odamning rivojlanishi uchun ma'lum bir umidsizlik kerakmi degan savolga javob berishga harakat qilaylik. Aytganimizdek, psixologik jihatdan sog‘lom odamning eng muhim xususiyatlaridan biri bu stress o‘zgaruvchanligi: qiyin vaziyatda o‘z-o‘zidan kuch izlash va buning natijasida ijobiy o‘z-o‘zini o‘zgartirish. Shunga ko‘ra, ontogenezda psixologik salomatlikni shakllantirishning etakchi tendentsiyasini bolada stressni o‘zgartirish qobiliyatining bosqichma-bosqich rivojlanishi deb atash mumkin. Biroq, stress o‘zgaruvchanligini rivojlantirish mexanizmlari qanday? Bunga qanday pedagogik shartlar mos keladi? Keling, ushbu savollarga javob berishga harakat qilaylik. Biroq, birinchi navbatda ishlatiladigan kategorik apparatni aniqlashtirish kerak. Avvalo, stress, umidsizlik, mojaro va inqiroz kabi tushunchalarni ajratish kerak. Bizning fikrimizcha, F. E. Vasilyuk ularni tanqidiy vaziyat g‘oyasi bilan birlashtirgan.

Kalit so‘zlar: stress, umidsizlik, mojaro, inqiroz, psixologik salomatlik,rivojlanish.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ЗДОРОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Сначала попробуем ответить на вопрос, необходима ли для развития человека некоторая доля фрустрации. Как мы уже говорили, одна из важнейших характеристик психологически здорового человека – это стрессоизменчивость: поиск в трудной ситуации сил в самом себе и как следствие этого позитивные самоизменения. Соответственно ведущей тенденцией становления психологического здоровья в онтогенезе можно назвать постепенное развитие у ребенка способности к стрессоизменчивости. Однако каковы механизмы развития стрессоизменчивости? Какие педагогические условия этому соответствуют? Попробуем ответить на эти вопросы. Однако первоочередной задачей должно стать прояснение используемого категориального аппарата. Прежде всего необходимо разделить такие понятия, как стресс, фрустрация, конфликт и кризис. Достаточно четко, на наш взгляд, делает это Ф. Е. Василюк, объединяющий их идеей критической ситуации.

Ключевые слова: стресс, разочарование, конфликт, кризис, психологическое здоровье, развитие.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL REQUIREMENTS FOR THE EMERGENCE OF A PSYCHOLOGICALLY HEALTHY PERSONALITY

First, let's try to answer the question of whether a certain amount of frustration is necessary for human development. As we have already said, one of the most important characteristics of a psychologically healthy person is stress variability: the search for strength in oneself in a difficult situation and, as a result, positive self–changes. Accordingly, the leading trend in the formation of psychological health in ontogenesis can be called the gradual development of the child's ability to stress variability. However, what are the mechanisms of stress variability development? What pedagogical conditions correspond to this? Let's try to answer these questions. However, the primary task should be to clarify the categorical apparatus used. First of all, it is necessary to separate concepts such as stress, frustration, conflict and crisis. In our opinion, F. E. Vasilyuk does this quite clearly, uniting them with the idea of a critical situation.

Keywords: stress, frustration, conflict, crisis, psychological health, development.

Kirish. F. E. Vasilyukning qo‘shimcha qilishicha, hayotdagi haqiqiy voqea bir vaqtning o‘zida stress, umidsizlik va inqirozni keltirib chiqarishi mumkin, ammo aynan shu turli xil tanqidiy vaziyatlarning empirik aralashuvi ularni qat'iy ajratish zarurligini keltirib chiqaradi. F. E. Vasilyukning tanqidiy vaziyatlari tipologiyasiga asoslanib, stress o‘zgaruvchanligi atamasidan oldin biroz noto‘g‘ri foydalanish haqida xulosa chiqarish mumkin. Ushbu atama nafaqat odamning sof stressli vaziyatlarda, balki umidsizlik, mojaro va inqiroz holatlarida ham o‘zini ijobiy o‘zgartirish qobiliyatini anglatadi. Biroq, ushbu muammoni tushunishning pedagogik darajasida “stress o‘zgarishi” atamasidan foydalanish qonuniydir, chunki bu bolaning optimal rivojlanishining pedagogik sharoitlarini muhokama qilishga imkon beradi. Shunday qilib, stress, umidsizlik, mojaro, inqiroz tanqidiy vaziyat tushunchasiga kiritilgan. Tanqidiy vaziyatning o‘ziga xos xususiyati quyidagicha: unga munosabat nafaqat aniq nima sodir bo‘layotganiga, balki odamning o‘zi unga bo‘lgan idrokiga yoki munosabatiga bog‘liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, tanqidiy vaziyat tushunchasi “hayotiy voqea” tushunchasiga kiritilgan. Hayotiy hodisaning ta'rifi S. L. Rubinshteyn tomonidan muhim burilish qarorlari qabul qilinadigan hayot yo‘lining bosqichi sifatida berilgan. Voqealar ijobiy yoki salbiy bo‘lishi mumkin. Bu voqeani insonning o‘zi idrok etishini anglatadi. Inqirozni alohida guruhga ajratish kerak, chunki odamning yoshga bog‘liq inqirozlarni boshdan kechirishida psixologik qo‘llab-quvvatlashning o‘ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish mantiqan to‘g‘ri keladi: yoshlik, hayotning o‘rtasi, qarilik.

Nazariy asos. Stress, umidsizlik, mojaro holatini qiyin vaziyat tushunchasi bilan birlashtiramiz. Va qiyin vaziyatda odamni psixologik qo‘llab-quvvatlashni alohida ko‘rib chiqamiz. Endi kategorik apparatda qaror qabul qilib, biz qiyin yoki F. E. Vasilyukning terminologiyasiga ko‘ra, insonning shaxsiy o‘sishi uchun muhim vaziyatlardan foydalanish imkoniyatini ko‘rib chiqamiz. Shunday qilib, insonning rivojlanishi uchun ma'lum bir umidsizlik kerakmi degan savolga qaytaylik. Ma'lum bo‘lishicha, M. Klein ham chaqaloqni tasvirlashda umidsizlik va bolaning xohish-istaklariga rioya qilish o‘rtasidagi muvozanat zarurligi haqida gapirgan. Uning ta'kidlashicha, umidsizlikning ma'lum bir qismi, so‘ngra ehtiyojni qondirish chaqaloqqa tashvish bilan kurashishi mumkinligini his qiladi. Va chaqaloqdagi mojaroning to‘liq yo‘qligi uning shaxsiyatini boyitish qobiliyatiga, Egoni kuchaytirish qobiliyatiga, ijodiy faoliyat qobiliyatiga xalaqit beradi. V. Dubrovina shuningdek, qiyin vaziyatlar, rivojlanishdagi to‘siqlarning ijobiy rolini isbotlaydi. To‘siqlar sub'ektning faolligini keltirib chiqaradi, ularni engish yo‘llarini izlash va topish va strategiyalarni ishlab chiqish zarurligini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, qiyin vaziyatlar bolalarga ikki tomonlama ta'sir qiladi. Salbiy his-tuyg‘ularning paydo bo‘lishiga olib keladigan, ular faoliyatning jiddiy buzilishiga, ijtimoiy moslashuvga, shaxsiy rivojlanishga salbiy ta'sirga, psixosomatizatsiyaga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ular irodani rivojlantirishga, to‘siqlarni engib o‘tish tajribasini to‘plashga, o‘z-o‘zini rivojlantirishga undaydi.

Rivojlanishning evolyutsion mexanizmlari ikkita tarkibiy qismdan iborat: yangi xususiyatlarning silliq, sifatli to‘planishi va qiyin vaziyatlarda muhim sifat o‘zgarishi. Yuqorida aytilganlarni hisobga olgan holda, biz V. Frankl tomonidan umuman hayotni global vazifa va shunga mos ravishda qiyin vaziyatni hal qilinishi kerak bo‘lgan oraliq vazifa sifatida tushunishni ko‘rsatamiz. Shu bilan birga, to‘g‘ri echimni topish uchun vaqt va kuch talab etiladi. V. Franklning qo‘shimcha qilishicha, inson bajaradigan har bir vazifa o‘ziga xosdir. Vazifaning bu o‘ziga xosligi ikki tomonlama, chunki vazifa nafaqat odamdan odamga, har bir shaxsning o‘ziga xosligiga, balki har bir vaziyatning o‘ziga xosligiga qarab bir soatdan bir soatgacha o‘zgaradi. Ammo asosiy narsa shundaki, inson o‘z hayotida bajarishi kerak bo‘lgan vazifa albatta mavjud va hech qachon imkonsiz emas. V. Franklning so‘zlariga ko‘ra, odamga har bir vazifani bajarish uchun o‘z javobgarligini anglashga yordam berish kerak: "u hayotning mohiyatini vazifa sifatida qanchalik ko‘p anglasa, hayot unga shunchalik mazmunli bo‘ladi". [1]

Shu bilan birga, hayotiy muammoni hal qilish ma'no olish bilan birga bo‘lishi muhimdir. V. Franklning so‘zlariga ko‘ra, azob-uqubatlarni keltirib chiqargan har qanday qiyin vaziyat, agar u odamni yaxshilasa, mantiqiy bo‘ladi, ya'ni.rivojlanish va tarbiyaviy ahamiyatga ega. V. Franklning g‘oyalari, agar ularning o‘quv va darsdan tashqari qiyinchiliklarini hayotiy vazifalar deb hisoblasak, yosh o‘quvchilarga osonlikcha qo‘llanilishi mumkin. Ushbu muammolarni doimiy ravishda hal qilib, bola o‘rganadi, engish tajribasini to‘playdi. B qoidalariga tayanib. Frankl, shuningdek, bolalarning psixologik salomatligini shakllantirishning

pedagogik shartlarini aniqlashga yondashishingiz mumkin. Psixologik salomatlikni shakllantirishning eng muhim shartlaridan biri bu harakatni rag‘batlantiradigan ba'zi bir stresslarning mavjudligi. V. Frankl aytganidek, zamonaviy farovonlik jamiyatida keskinlik yo‘q.

Boshqa odamlar sun'iy ravishda o‘zlariga kerakli kuchlanishni yaratishni boshlaydilar, ixtiyoriy ravishda biror narsadan voz kechadilar yoki ataylab ehtiyoj holatini yaratadilar. Shunday qilib, mutlaq hissiy qulaylik, bolalarning to‘liq hissiy farovonligi psixologik salomatlikning shakllanishiga hissa qo‘shmaydi, aksincha, sust, tashabbussiz, hayotga yaroqsiz shaxsning rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, vazifalarni hal qilish uchun amaliy harakatlarda kerakli faollikni namoyish eta olmaydigan passiv odamni allaqachon psixologik jihatdan nosog‘lom deb hisoblash mumkin.[5] Biroq, kuchlanish zarurligi haqida gapirganda, u cheksiz bo‘lmasligi va gevşeme holatlari bilan almashtirilishi kerakligini yodda tutish kerak. Biz dam olish tushunchasini aniqlashtiramiz. Bu borada M. Zoshchenkoning misoli qiziq, u V. Mayakovskiyni tasvirlaydi, u tashqi dam olish paytida (dengizda dam olish) doimiy aqliy faollikni saqlab qoldi. Bu, M. Zoshchenkoning so‘zlariga ko‘ra, shoirni ortiqcha ish va o‘limga olib keldi. Shunday qilib, dam olish faoliyat sharoitlarini oddiy o‘zgartirishni emas, balki uni deyarli butunlay to‘xtatishni yoki boshqasiga almashtirishni o‘z ichiga olishi kerak. XIX asrdan boshlab (I. A. Sikorskiy, E. Krepelin, F. Erisman) va hozirgi kungacha (G. E. Suxareva, G. K. Ushakov) shifokorlar maktab o‘quvchilarining psixologik salomatligi uchun haddan tashqari aqliy yukning xavfli rolini qat'iy ta'kidladilar.

Hech qanday holatda men talabalarga hamma narsani osonlikcha bera olmayman. Ammo V. A. Suxomlinskiyning so‘zlariga ko‘ra, stressli aqliy mehnat ko‘nikmalarini bolalarga asta-sekin singdirish kerak, ortiqcha ishlamaslik kerak. Kuchlanishdan bo‘shashishga o‘tishning o‘ziga ham e'tibor berish muhimdir. Keskin o‘tish, ya'ni. subyektiv ravishda keskinlikning keskin pasayishi befarqlik, zerikish, sog‘inish kabi boshdan kechirilishi mumkin, ya'ni.bu ham juda istalmagan. Yuqorida aytib o‘tilganlarni hisobga olgan holda, M. M. Xananashvili tomonidan ilgari surilgan axborot nevrozlari nazariyasini eslatib o‘tish kerak, unga ko‘ra nevrotizatsiyaning muhim omili doimiy vaqt etishmovchiligi bilan birgalikda miyaning haddan tashqari yuklanishi hisoblanadi. Agar ularga yuqori darajadagi o‘quv motivatsiyasi qo‘shilsa, bu yuqori yuklardan qochishga imkon bermasa, yuklarning nevrotiklashtiruvchi ta'siri kuchayadi. Shunday qilib, bolaning hayotida keskinlikni keltirib chiqaradigan qiyin vaziyatlarning mavjudligi psixologik salomatlikni shakllantirishning eng muhim pedagogik shartlaridan biri degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, vaziyatning qiyinligi va yuzaga keladigan keskinlik bolalarning yoshi va individual imkoniyatlariga mos keladi. [2]

Shu bilan birga, kattalarning vazifasi qiyin vaziyatlarni engishga yordam berish emas, balki ularning ma'nosi va ta'lim ta'sirini topishga yordam berishdir. Bolalarning psixologik salomatligini shakllantirishning navbatdagi muhim sharti

ularning ijobiy kayfiyatga ega bo‘lishidir. Bu erda biz bolalar haqida gaplashamiz, chunki ularning kayfiyati asosan tashqi omillar bilan belgilanadi (kattalar allaqachon o‘z-o‘zini tartibga solishga qodir). M. Argilning so‘zlariga ko‘ra, yaxshi kayfiyat insonning muayyan muammolarni hal qilish va qiyin vaziyatlarni engish samaradorligini oshiradi. Ammo bolalarning kayfiyati asosan atrofdagi kattalarning kayfiyati bilan belgilanadi. Shuning uchun, bola bilan bo‘lgan kattalarning shaxsiyati alohida ahamiyatga ega. E. Fromning ta'kidlashicha, o‘qituvchilar va ota-onalar biofil orientatsiya deb ataladigan narsaga ega bo‘lishlari kerak, ya'ni.hayotga yo‘naltirish.Boshqacha qilib aytganda, kattalar hayotga bo‘lgan muhabbat, quvnoqlik va hazil tuyg‘usi kabi fazilatlarga ega bo‘lishi kerak, shundagina biz bolalarning psixologik salomatligini shakllantirishning maqbul shartlari haqida gapirishimiz mumkin.

Ushbu qoidalar sizni pedagogik aloqa uslubi muammosiga yangicha qarashga majbur qiladi. Bu odatda o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik o‘zaro munosabatlarning individual tipologik xususiyatlarini anglatadi. Samarali muloqotning ajralmas qismi deb hisoblash kerak o‘qituvchi tomonidan kulgili usullardan har tomonlama foydalanish. Ma'lumki, o‘qituvchining aql-zakovati, xushchaqchaqligi bolalarni nekbinlik va chidamlilik bilan zaryad qiladi, ortiqcha kuchlanishni engillashtiradi va hissiy dam olishga olib keladi. Komiksning psixoterapevtik funksiyasini, uni ziddiyatli vaziyatlarda qo‘llash samaradorligini, materialning hissiy to‘yinganligini ta'kidlash mumkin. Bundan tashqari, S. L. Rubinshteynning fikricha, hazil o‘z-o‘zini tartibga solish bilan yaqin munosabatlarga ega. Hazil tuyg‘usiga ega bo‘lgan kishi vaziyatni Real baholaydi va mavjud vaziyatlarni (hatto stressli yoki stressli) aqliy muvozanatni yo‘qotish sababi deb hisoblamaydi. Shuni aniqlashtirish kerakki, hazil tuyg‘usi beparvolikni anglatmaydi: hazil tuyg‘usi bo‘lgan odamning qadriyatlar tizimida yuqori, umuminsoniy rejaning qadriyatlari ustunlik qiladi[4]. Yuqorida aytilganlar maktab o‘quvchilarining psixologik salomatligini shakllantirishning zaruriy sharti o‘qituvchilar orasida optimizm ifodasining ustunligi va pedagogik jarayonda kulgili usullardan samarali foydalanish degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Keling, o‘quvchilarda ijobiy kayfiyat foniga ehtiyoj bor degan savolga qaytaylik. Keling, ushbu kontseptsiyaning mazmunini aniqlashtirishga murojaat qilaylik.

Natijalar bo‘limi. Yaqinda u bilan birgalikda bolaning hissiy qulayligi, hissiy farovonligi, aqliy muvozanat kabi tushunchalar qo‘llanilmoqda. Biroq, bizga bu tushunchalar sinonim emasdek tuyuladi. "Hissiy qulaylik" tushunchasi, bizning fikrimizcha, uni o‘quvchi atrofidagi kattalar tomonidan yaratishni o‘z ichiga oladi, shuning uchun talabaning o‘zi passivligini tasdiqlaydi. Bu shuni anglatadiki, psixologik salomatlikni saqlashga kelsak, ushbu kontseptsiyadan foydalanish qabul qilinishi mumkin emas. Kayfiyatning ijobiy fonida talabaning aqliy muvozanati borligini tushunish aniqroq, ya'ni. turli vaziyatlarda ichki tinchlik holatiga kelish qobiliyati. Ijobiy kayfiyat haqida gapirganda, optimizm va bolaning o‘zi baxtli bo‘lish qobiliyati kabi psixologik sog‘liq muammolari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan

xususiyatlarga tegmaslik mumkin emas. E. Dinerning so‘zlariga ko‘ra, to‘laqonli hayot uchun inson xarakterning o‘ziga xos xususiyati sifatida baxtli bo‘lish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak, uning rivojlanishi bolalikdan boshlanadi. Buning uchun ota-onalar bolalarda, birinchi navbatda, hayotni quvonchli idrok etishga bo‘lgan munosabatni shakllantirishlari, ijobiy his-tuyg‘ularning turli manbalarini (asosan nomoddiy) topishga o‘rgatishlari va, albatta, o‘zlari baxtli odamlar bo‘lishlari kerak. M. Fordysning so‘zlariga ko‘ra, baxtli ota-onalar tomonidan tarbiyalangan bolaning o‘zi baxtli bo‘lish ehtimoli 10-20 foizga ko‘proq. Biroq, inson hayotida baxtning zarurligi va imkoniyati masalasi juda qiyin. Falsafiy adabiyotlarda qadim zamonlardan beri "axloqiy burch yoki baxt"dilemmasi muhokama qilingan. Shunday Qilib, N. Ya. Grot axloqiy hayotning aqliy asoslari shaxsiy, begona yoki umumiy baxtga intilish emas, balki ruhning dunyodagi eng yuqori ruhiy hayotni yaratish va rivojlantirishga bo‘lgan ijodiy intilishlari deb yozgan. Ammo biz insonning haqiqiy baxti faqat ijodkorlik va doimiy rivojlanishda, o‘z maqsadiga, erdagi missiyasiga rioya qilishda mumkin deb hisoblaymiz va bunday baxtga erishish mumkin. Biroq, optimizm muammosini muhokama qilishga qaytaylik. Optimizm kabi psixologik jihatdan sog‘lom odam uchun ehtiyojni ta'kidlab, biz muvaffaqiyatsizlikni tushuntirish va tavsiflash usulini yodda tutamiz (I. Makdermott, J. O‘Konnor), uning etarli tavsifi, o‘zini ayblashning yo‘qligi va uni noto‘g‘ri umumlashtirishdan iborat (masalan, umrining oxirigacha).

Xuddi shu J. Mak-Dermott, J. O‘Konnorning fikricha, optimizm jismoniy salomatlik bilan bevosita bog‘liq va shu munosabat bilan 40-45 yil davomida sog‘liqni saqlash holatini o‘rganish ma'lumotlari keltirilgan. Ma'lum bo‘lishicha, yoshlikdagi noxush voqealarga optimistik munosabatda bo‘lgan sub'ektlar etuklikda sezilarli darajada sog‘lom bo‘lishgan. Bolalarda nekbinlikni shakllantirishga qanday hissa qo‘shish kerak? Ehtimol, ularni taraqqiyotga, ijobiy o‘zgarishlarga doimiy ravishda belgilash orqali, bu ham o‘quv, ham darsdan tashqari faoliyat sohasiga tegishli. T. a-xola, B. Furman to‘g‘ri ta'kidlaganidek, taraqqiyotning kichik belgilariga ham qasddan e'tibor qaratish ijobiy muhit yaratishga yordam beradi, odamlarning ilgari namoyon bo‘lmagan o‘z resurslariga murojaat qilishiga, o‘zlariga va kuchlariga bo‘lgan ishonchni rivojlantirishga yordam beradi. Shunday qilib, bola tomonidan mustaqil ravishda yoki kattalar yordamida hal qilinadigan qiyin vaziyatlarning mavjudligi, umuman ijobiy kayfiyat fonida va ushbu taraqqiyot sabablarini tahlil qilgan holda bolaning rivojlanishiga fiksatsiya, bizning fikrimizcha, bolalarning psixologik salomatligini shakllantirishning asosiy pedagogik shartlari sifatida qaralishi mumkin. Yuqorida aytib o‘tilganidek, individual tuzatish ishlari assimilyatsiya-akkomodativ darajadagi bolalar bilan amalga oshiriladi. Biz assimilyatsiya va turar joy jarayonlarining muvozanati buzilgan va ichki mojaroni hal qilish uchun assimilyatsiya yoki turar joy vositalaridan foydalanadigan bolalarni unga bog‘lashimiz kerak. Shu bilan birga, assimilyatsiya xatti-harakati uslubi, birinchi navbatda, bolaning istaklari va imkoniyatlariga zarar etkazadigan tashqi sharoitlarga moslashish istagi bilan

tavsiflanadi. Uning konstruktivligi uning qat'iyligida namoyon bo‘ladi, natijada bola kattalarning xohish-istaklariga to‘liq mos kelishga harakat qiladi. Va bunday bolalarning eng keng tarqalgan muammolari – bu umidlarni qondirmaslik qo‘rquvi va boshqa ijtimoiy qo‘rquvlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Собиров.А.А.Психологическое здоровье спортсменов занимающихся экстремальными видами спорта. Вестник интегративной психологии. // – Ярославл, 2023. Выпуск № 27. – С. 328-331. (19.00.00; №2).

2. Собиров.А.А.Психическое здоровье. SCIENCE AND EDUCATION. ISSN 2181-0842 VOLUME 3, ISSUE 5 MAY 2022

3. Братус Б. С. Анатомия личности. М. 1988. С. 304.

4. Волочков А. А. Учебная активность и психологическое здоровье студента // Активность, ценностная направленность и психологическое здоровье студенчества / под ред. А. А. Волочкова. Перм: Перм. гос. гуманит.-пед. ун-т, 2015. С. 120-135.

5. Дубровина И. В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности // Вестник практической психологии образования. 2009. №3.С.17-21.

6. Жуланова И. В., Медведев А. Н. Традиции развивающего обучения как основа инноваций в высшем образовании // Психология обучения. № 3. 2014. С. 71-86.

Прокофьева Валентина Игоревна,
Даугавпилсская Государственная гимназия, PhD, Даугавпилс, Латвия

Смирнова Светлана Владимировна,
ГАОУ ВО «Московский городской педагогический университет», Москва, Россия

РАЗВИТИЕ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ИХ ДАЛЬНЕЙШЕЙ СОЦИАЛЬНОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ

Аннотация. В статье поднимается проблема повышения уровня читательской грамотности школьников через повышение уровня сформированности их навыков работы с информацией. Механизмом решения данной проблемы может стать российская комплексная программа, направленная на формирование и развитие учебно-познавательной компетентности школьников. Практическим аспектом статьи является описание международного опыта формирования учебно-познавательной компетентности обучающихся посредством проектных заданий, успешно применяемые в школах Латвии.

Ключевые слова: учебно-познавательная компетентность, критерии оценивания, читательская грамотность.

O‘QUVCHILARNING O‘QUV VA KOGNITIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH ULARNING IJTIMOIY RAQOBOT QABORLILIGINI OSHIRISH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada maktab o‘quvchilarining axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish darajasini oshirish orqali ularning o‘qish savodxonligi darajasini oshirish muammosi ko‘tariladi. Maktab o‘quvchilarining ta'lim va kognitiv kompetentsiyasini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan rus kompleks dasturi ushbu muammoni hal qilish mexanizmiga aylanishi mumkin. Maqolaning amaliy jihati Latviya maktablarida muvaffaqiyatli qo‘llaniladigan dizayn topshiriqlari orqali talabalarning o‘quv va kognitiv kompetentsiyasini shakllantirishning xalqaro tajribasini tavsiflashdir.

Kalit so‘zlar: ta'lim va kognitiv kompetentsiya, baholash mezonlari, o‘qish savodxonligi.

DEVELOPMENT OF LEARNING AND COGNITIVE COMPETENCE OF STUDENTS AS A FACTOR OF INCREASING THEIR FURTHER SOCIAL COMPETITIVENESS

Abstract: The article raises the problem of increasing the level of reading literacy of pupils through increasing the level of formation of their skills in working with information. Russian comprehensive program aimed at the formation and development of educational and cognitive competence of schoolchildren can become a mechanism for solving this problem. The practical aspect of the article is a description of international experience in the formation of educational and cognitive competence of students through project assignments, successfully implemented in schools in Latvia.

Key words: educational and cognitive competence, assessment criteria, reading literacy.

В условиях глобального развития технологий, интенсивной модернизации социально-экономических процессов, высокого уровня неопределённости ключевым нематериальным фактором прогресса региона является качество человеческого капитала.

Согласно исследованию, проведённого ВШЭ, в настоящее время лидерами в мире стали страны, которые «научились лучше других формировать и использовать знания, умения, компетенции людей, их способности к дальнейшему обучению и сложноорганизованной совместной деятельности» [3]. Таким образом, в наши дни образование играет огромную роль в достижении успеха как для человека, так и для целой страны. Если люди получают качественное образование, это приводит к развитию науки и технологий, а значит, к экономическому росту государства.

В то же время, как отмечает С.Г. Воровщиков, результаты российских школьников, например, в области читательской грамотности, долгое время вызывали обеспокоенность. Это было обусловлено как низкими количественными показателями, так и отрицательной их динамикой. Согласно исследованию PIZA 2006 года, умениями грамотного чтения, необходимого для адаптации в обществе, обладали 64,3% 15-летних учащихся России. Высокий же уровень грамотности в области чтения, заключающийся в способности понимать сложные тексты, критически оценивать предоставленную информацию, формулировать гипотезы и выводы продемонстрировали всего 1,7% российских учеников [1].

Большинство международных экспертов диагностировали не столько наличие низкого уровня сформированности читательских навыков, сколько

низкий уровень сформированности умений школьников работать с информацией.

Решением данной проблемы должна была стать целевая комплексная программа, охватывающая все аспекты образовательной деятельности учащихся, все учебные предметы и все этапы обучения в школе [1].

В основу данной программы была заложена модель содержания учебно-познавательной компетенции школьников, имеющая следующую структуру:
1) круг объектов действительности и познания, по отношению к которым вводится учебно-познавательная компетенция;
2) социальная и личностная значимость учебно-познавательной компетенции;
3) совокупность знаний о системе объектов действительности и познания, по отношению к которым водится учебно-познавательная компетенция;
4) совокупность умений и навыков, входящих в учебно-познавательную компетенцию [1].

Вообще, учебно-учебно-познавательная компетенция рассмотрена как «требование владения учащимися комплексной процедурой, интегрирующей совокупность взаимосвязанных смысловых ориентаций, знаний и умений, позволяющих осуществлять самоуправляемую деятельность по решению реальных познавательных проблем, сопровождающимися овладением необходимых для их разрешения знаниями и умениями по добыванию, переработке и применению информации» [1]. Под компетентностью ученые-методологи предложили понимать «владение, обладание учеником соответствующей компетенцией, включающее его личностное отношение к ней и предмету деятельности» [2]. Таким образом, учебно-познавательная компетенция определяет содержание учебно-познавательной компетентности, которое необходимо ученику освоить.

Одним из средств формирования учебно-познавательной компетентности является организация проектной работы обучающихся. В ходе обучения русскому языку в школах Латвии в соответствии с утверждёнными программами школьникам предлагаются различные проектные задания, например, провести скрининг российских фильмов по определённой тематике, подготовив презентацию в формате кинообзора [4].

Читая профессиональные рецензии, ученик расширяет свой кругозор и приобретает способности критически воспринимать и аналитически высказываться о кинофильмах и видеозаписях на русском языке, представлять отзыв о фильме или постановке, которую он видел.

Перечень задач выглядит следующим образом:
1. Найдите рецензии на просмотренный вами фильм.
2. Обсудите содержание и форму, автора и источник отзывов.
3. Сравните стиль и язык отзывов.
4. Создайте план отзыва.
5. Напишите свой отзыв (500-600 слов).

6. Сравните свой отзыв с отзывами одноклассников, дайте рекомендации одноклассникам.

7. Улучшите и опубликуйте свой отзыв.

Далее представлены критерии оценки по каждому этапу учебно-познавательной деятельности обучающихся.

Критерий «Знания и понимание».

Высокий уровень: отзыв полностью раскрывает понимание фильма: время и места действия сюжета, особенность игры актёров, специфику работы режиссёра и оператора, роль фильма в историческом и социальном контексте, а также личные рекомендации для новых зрителей.

Средний уровень: отзыв почти полностью раскрывает понимание фильма: время и места действия сюжета, особенность игры актёров, специфику работы режиссёра и оператора, роль фильма в историческом и социальном контексте, а также личные рекомендации для новых зрителей.

Низкий уровень: отзыв частично раскрывает понимание фильма: время и места действия сюжета, особенность игры актёров, специфику работы режиссёра и оператора, роль фильма в историческом и социальном контексте, а также личные рекомендации для новых зрителей.

Недопустимый уровень: отзыв не раскрывает понимание фильма.

Критерий «Текстовая грамотность».

Высокий уровень: структура отзыва ясна, части логично скоординированы, текстовое содержание раскрыто. В отзыве выражено авторское видение в характерном для автора стиле и подкреплено аргументами, соответствующими цитатами из фильма и/или из других отзывов, сделаны логические выводы.

И т.д.

Критерий «Использование языка».

Высокий уровень: язык, использованный в отзыве, грамматически разнообразный, отдельная лексика, орфографические, пунктуационные и грамматические неточности не мешают воспринимать и понимать мнение автора. Словарный запас, использованный в отзыве, разнообразен, включает в себя идеоматические выражения, выбор слов правильный, стиль автора соответствует публицистическому стилю.

И т.д.

Особо следует остановиться на педагогическом сотрудничестве педагога и учащихся, в процессе которого создаются условия для выполнения проектных заданий. Положительное отношение учеников к предложенным заданиям формируется благодаря созданию атмосферы сотрудничества на основе дружелюбия и поддержки. Обстановка взаимного уважения, требовательности и доверия повышает мотивацию учащихся, порождает у них уверенность в своих возможностях и веру в успех. При таком подходе к образовательному процессу поддержку получают все его субъекты, так как

проектные задания выполняются путем делового и дружеского общения при полном взаимопонимании и взаимопомощи.

Таким образом, учебно-познавательную компетентность мы можем рассматривать как фактор социальной конкурентоспособности учеников, так как она не только позволяет им получать качественное общее образование, но и развивает навыки проектной деятельности, самообучения, творческие и коммуникативные способности, позволяющие выпускникам школы органично встраиваться в систему непрерывного образования на пути к лучшей версии себя.

Список литературы

1. Воровщиков С.Г. и др. Развитие учебно-познавательной компетентности школьников: опыт проектирования внутришкольной системы методического и управленческого сопровождения. / С.Г. Воровщиков, Т.И Шамова, М.М. Новожилова, Е.В. Орлова и др. – 2-е изд.-М.: 2010. – 402с.

2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003. - № 2. – С. 58-64

3. Как увеличить человеческий капитал и его вклад в экономическое и социальное развитие: тез. докл. / Бирюкова С. С. и др. ; под ред. Я. И. Кузьминова, Л. Н. Овчаровой, Л. И. Якобсона ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. — 63, [1] с. — 500 экз. — ISBN 978-5-7598-1758-1 (в обл.). — ISBN 978-5-7598-1816-8 (e-book).

4. Svešvaloda II (krievu valoda) Padziļinātā kursa programmas paraugs vispārējai vidējai izglītībai Valsts izglītības satura centrs | ESF projekts Nr. 8.3.1.1/16/I/002 Kompetenču pieeja mācību saturā

УДК 32:001.12/ (18)

Авазов Комил Холлиевич,
заведующей кафедрой гуманитарных и экономических наук, доцент,
Центр педагогического мастерства Сурхандарьинской области

СТРАТЕГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ УГРОЗОУСТОЙЧИВОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация. Сегодня проблема обеспечения стабильности и национальной безопасности набирает обороты. Это понятно, учитывая растущий опасностей и угроз новому столетию, включая международный терроризм. Одним из важнейших направлений изучения законов политического анализа и философского понимания проблемы угроз социальным структурам государства является изучение законов жизни. Концепция устойчивости улучшается с представлениями о культурной самобытности общества и может служить теоретической основой для разрешения конфликтов в обществе. Угроза, устойчивости общества в настоящее время обусловлена тем фактом, что современный этап развития человечества изобилует кризисами различной природы и различных масштабов. Также обострению данной проблемы на современном этапе, несомненно, способствует увеличение влияние техногенеза на общества, на всю структуру социальных отношений. Для понимания и прогнозирования негативных направлений общественного развития необходимо осуществить всесторонний анализ формирования кризисных тенденций.

Ключевые слова: угрозоустойчивая общества, политическая власть, психология безопасности, политический анализ, национальная безопасность, внешные угрозы, внутренные угрозы.

PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ADABIYOTDA “XOTIRA QOBILIYATI” TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Bugungi kunda barqarorlik va milliy xavfsizlikni ta'minlash muammosi tobora kuchayib bormoqda. Yangi asrga xavf va tahdidlar, jumladan, xalqaro terrorizm kuchayib borayotganini hisobga olsak, buni tushunish mumkin. Siyosiy tahlil qonuniyatlarini o'rganish va davlatning ijtimoiy tuzilmalariga tahdidlar muammosini falsafiy tushunishning muhim yo'nalishlaridan biri hayot qonuniyatlarini o'rganishdir. Moslashuvchanlik konsepsiyasi jamiyatning madaniy o'ziga xosligi haqidagi g'oyalar bilan mustahkamlanadi va jamiyatdagi nizolarni hal qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Jamiyat barqarorligiga tahdid hozirgi vaqtda insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi turli xarakterdagi va turli miqyosdagi inqirozlar bilan to'lib-toshganligi bilan bog'liq. Shuningdek, hozirgi bosqichda ushbu muammoning keskinlashishiga, shubhasiz, texnogenezning jamiyatlarga, ijtimoiy munosabatlarning butun tuzilishiga ta'sirining kuchayishi yordam beradi. Ijtimoiy rivojlanishning salbiy yo'nalishlarini tushunish va bashorat qilish uchun inqiroz tendensiyalarining shakllanishini har tomonlama tahlil qilish kerak.

Kalit so'zlar: tahdidlarga chidamli jamiyat, siyosiy kuch, xavfsizlik psixologiyasi, siyosiy tahlil, milliy xavfsizlik, tashqi tahdidlar, ichki tahdidlar.

STRATEGY FOR FORMING A THREAT-RESISTANT SOCIETY

Annotation. Today, the problem of ensuring stability and national security is gaining momentum. This is understandable, given the growing dangers and threats to the new century, including international terrorism. One of the most important areas of studying the laws of political analysis and philosophical understanding of the problem of threats to the social structures of the state is the study of the laws of life. The concept of sustainability improves with ideas about the cultural identity of society and can serve as a theoretical basis for conflict resolution in society. The threat to the sustainability of society at the present time is due to the fact that the current stage of human development is replete with crises of various nature and different scales. Also, the aggravation of this problem at the present stage undoubtedly contributes to the increased influence of technogenesis on societies, on the entire structure of social relations. To understand and predict the negative trends of social development, it is necessary to carry out a comprehensive analysis of the formation of crisis trends.

Keywords: threat-resistant society, political power, psychology of security, political analysis, national security, external threats, internal threats.

Социальная угрозоустойчивость, согласно структуре областей общественной жизни, включает в себя из социально-экономическую, социально-политическую, социально-идеологическую, социально-психологическую устойчивость, которые взаимосвязаны между собой в проблематике угрозоустойчивости с точки зрения актуального измерения современного государства. Все обозначенные сферы общественной

жизнедеятельности при их очевидной связи относительно самостоятельны. Понимание технологий, **рисков** и последствий может помочь в разработке более совершенного законодательства, более совершенной политики и стратегий, а также в обеспечении лучшей организации в области разных ролей и сфер ответственности. Управление рисками повышает устойчивость к глобальным угрозам.

– Угрозоустойчивость общества базируется на определенной специфике поведения человека, которое рассматривается в четырех различных аспектах:

– «поведенческая экономика», иногда называемая «поведенческими финансами», рассматривает человеческие предубеждения – эмоциональные, социальные и когнитивные – и как они влияют на экономические решения;

– «принципы принятия решений», а точнее ограниченная рациональность, которая определяет, как мы принимаем решения. Ни то, ни другое не имеет прямого отношения к угрозоустойчивости, но оба смотрят на концепцию риска: поведенческая экономика больше связана с экономическим риском, и психология принятия решений в более общем плане рассматривает ситуацию с точки зрения рисков угрозоустойчивости;

– Психология риска – восприятие риска: когда мы преувеличиваем риски и когда мы их преуменьшаем;

– Нейробиология. Психология безопасности тесно связана с тем, как мы думаем: как интеллектуально, так и эмоционально. На протяжении тысячелетий наш мозг разрабатывал сложные механизмы борьбы с угрозами. Понимание того, как работают наши мозги, и как они терпят неудачу, имеет решающее значение для понимания чувства безопасности.

Цель исследования – комплексный политологический анализ современных механизмов формирование угрозоустойчивого общества и поддержания политической стабильности в контексте системного противодействия угрозам и вызовам национальной безопасности внутреннего и внешнего характера в целом и в условиях глобализации в частности.

Концепция риска чрезвычайно актуальна сегодня для поиска идей и ответов на проблему угрозоустойчивости как одного из актуальных измерений современного государства. Проведя детальный анализ концепции разрывов в историческом развитии, Мартинелли показывает, что особенности современного общества создают осознание рисков и вызывают появление рисков в различных областях.

Из-за опасности новых, ранее невозможных глобальных катастроф, таких как ядерная война или разрушение окружающей среды, риск становится всеобщим: эти катастрофы затрагивают всех, независимо от класса, этнической принадлежности или пола. Кроме того, риски, помещенных в специализированные организации, для которых риск является основополагающим принципом (например, фондовых бирж, страховых компаний, спортивных событий и т. д.).

Наконец, помимо того факта, что риски возникают в результате вероятности ошибок в абстрактных системах планирования, оперативного управления и контроля, они также возникают как непредвиденные результаты или как непредвиденные или непреднамеренные последствия преднамеренных действий, предпринятых для достижения законной общественной цели [Мартинелли А. 2015 с. 143].

Риск теракта увеличивает этот список рисков, как и переживание террористической угрозы или психологического феномена «переживания угрозы теракта» через освещение в СМИ происходящих терактов, информации о них в Интернете и так далее [Быховец Ю.В.2007 с. 6].

Исследования показывают, что интенсивность переживания, например, угрозы насилия или террористического акта уменьшается с увеличением расстояния от таких событий. Специфика реакций людей на напряженные, сложные ситуации отражается на реакциях психики и сознания человека.

Одной из современных политических угроз является религиозный экстремизм, желающий подорвать демократические принципы государственности. Каждое общество на протяжении огромного исторического периода вырабатывало свое видение мира, свою культуру, традиции, верования – все это является духовным, культурным наследием, объединяющим фактором для жителей определенной страны, а иногда и большого региона. Разрушение этих традиций, навязывание иных духовных ценностей приводит к уничтожению самобытности народа, уничтожению самого. Специалистами выведена «формула» «человек – государство – духовность», которая, с их точки зрения, является основой процветания государства [Пахрутдинов Ш.И. 2016 с. 67-83-73].

Трагедия ныне живущих граждан заключается в том, что для них искусственно создается ситуация духовного разрыва связи времен. С революционным нетерпением российские, узбекские, украинские и пр. радикальные либералы вычеркивают из жизни российского общества советский опыт, объявляя его ошибкой истории. В то же время нынешний «живой» опыт общества в реальных условиях входит в противоречие с квазилиберальной практикой радикальных «трансформаторов» [Левашов В.К. 2010. с.22].

С другой стороны, хотя религия России и бывших республиках союза, включая Узбекистан, долгое время была слабой, коммунистическая идеология в эпоху СССР, возможно, когда-то играла роль, сравнимую с религиозной. На протяжении многих десятилетий коммунизм казался волной будущего. Вера в то, что они строили лучшее общество, возможно, придала смысл жизни многих людей. Трудно понять приход к власти коммунистических движений в **России, Китае и Вьетнаме**, не признавая мотивирующую силу системы убеждений, которая когда-то придавала смысл жизни многих людей и заставляла их жертвовать своей жизнью ради дела.

В Латинской Америке традиционные верования в Бога и страну остаются сильными; но в бывших коммунистических странах крах коммунизма оставил духовный вакуум. Определенно, что духовность в разных своих ипостасях формирует угрозоустойчивость общества.

Глобализация коммуникационных процессов высветила такие аспекты, как субъект-субъектные отношения, «Обратная связь», символический контекст социального взаимодействия. Концептуальная переоценка коммуникации как специфического социокультурного феномена особенно важна в современном контексте, поскольку в процессе глобализации особое внимание уделяется диалогу между странами и народами. В этой новой ситуации «пересечения» культурных сфер становятся все более разнообразными.

В современных условиях уровень развития индивида и его способность расшифровывать тексты в значительной степени зависят от его вовлеченности в сетевое общество [Кастельс М. 2000 с.105].

Общение и взаимодействие становятся зависимыми от уровня знаний в области современных информационных технологий. Новое коммуникационное пространство все еще находится на стадии развития, и потенциальные последствия этого процесса во многом остаются неясными. В то же время, несомненно, Интернет и виртуальная реальность, составляющие базовые элементы нового мира коммуникации, характеризуются концептуальным сдвигом, как в восприятии, так и в понимании мира [Донцов А.И. 2013 с.4,15].

Эти условия характеризуются резко возросшими масштабами взаимосвязей и степени взаимозависимости в современном обществе. Эти процессы настолько интенсивны и очевидны в социальных сообществах и движениях, странах и континентах, многонациональных корпорациях и развивающихся рынках, что сегодняшнее общество превращается в «сетевое» общество, где в качестве ядра представлена глобальная экономика. Эта экономика, в отличие от иерархической модели мировой экономики, описанная у Ф. Броделя и И. Валлерстеин, работает как единая система в режиме реального времени по всей планете [Кастельс М. 2000 с.105].

Противостояние основных компонентов проблемы выводит на первый план две тенденции. Первая тенденция связана с нарастающими угрозами, кризисными ситуациями, деструктивным потенциалом происходящих преобразований, вторая – с минимизацией влияния этих угроз и кризисов и поиском эффективных методов управления формами и механизмами стабильности. С точки зрения функциональной парадигмы субъект психологической безопасности рассматривается как открытая система коммуникации с окружающей средой, придающая устойчивость динамике.

Неравновесность и нестабильность больше не рассматриваются как деструктивные и негативные явления. Переход от состояния равновесия к

неустойчивому, неравновесному порождает новую, ранее неизвестную закономерность. Эти подходы к пониманию безопасности в контексте диалектического взаимодействия напряженности ситуаций и их стабильности предполагают (1) Возможность политического анализа психологической безопасности через возможность преодоления угроз, (2) важность стабильности и (3) значение стабилизирующих механизмов для ослабления напряженности в предметно-деятельностной сфере и в социальном восприятии опасности с целью формирования угрозоустойчивости общества [Донцов А.И. 2013 с.4,15].

Таким образом, не только политическая и экономическая независимость государства, но и духовная составляющая общества становится уязвимой, поэтому необходимо разрабатывать механизмы борьбы против разрушительных идеологических и религиозных движений, что стало одним из актуальных измерений современного государства [Пахрутдинов Ш.И. 2016 с.11,12,17].Угрозы не только внешние, но и внутренние могут подорвать целостность государства и привести к катастрофическим последствиям. Вспомним, например, Веймарскую республику (историографическое название Германии в 1919-1933 годах), которая просуществовала большую часть мирного периода между двумя мировыми войнами, и стала попыткой учреждения в Германии либеральной демократии, а завершилась приходом к власти НСДАП, которая создала тоталитарную диктатуру. Веймарскому государству еще в период его существования дали определение «демократия без демократов», что свидетельствовало о существенной проблеме в его устройстве, а в частности, отсутствие прочного конституционного консенсуса, который мог бы связать весь спектр политических сил – от правых до левых. Поражение Веймарской республики невозможно объяснить каким-то одним обстоятельством: институциональными недостатками Веймарской конституции, мировым экономическим кризисом конца 20-х – начала 30-х годов, нищетой и массовой безработицей, способствовавших расширению электоральной базы национал-социалистов или отсутствием демократических преобразований в органах юстиции, управления и в армии. Вину за поражение первой демократии в Германии не стоит также возлагать исключительно на отдельных политиков, не обладавших необходимыми личностными качествами. Решающей причиной не может быть и харизматическая привлекательность образа фюрера, поскольку к концу 1932 года Гитлер и национал-социалисты уже прошли пик «любви избирателей».

Крах Веймарской республики – это результат совпадения целого комплекса причин, отсутствие общей стратегии по предотвращению возможных угроз. Или другой пример – Пакистан. 21 декабря 1971 года Зульфикар Али Бхутто занял пост президента Пакистана. За оказанную ему помощь в борьбе с Яхья-ханом Бхутто назначил генерала Зия-уль-Хака начальником штаба сухопутных войск. Бхутто, лично выдвинувший его на

этот пост и поверивший в его лояльность, не сумел разглядеть в Зия-уль-Хаке будущего военного диктатора и жестоко поплатился за свою ошибку: в результате государственного переворота Бхутто был свергнут и казнен, демократические выборы были устранены, как противоречащие «духу ислама», а в стране стала осуществляться политика «исламизации». Но существуют не только внутренние, но и внешние угрозы для политического самоопределения государства. Несмотря на отсутствие универсальных «рецептов» демократической модели, которая могла бы быть применима к любому государству, некоторые страны стремятся «экспортировать ее», не учитывая национальные особенности и исторический опыт.

Как отмечал первый Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов, «экспорт демократии, напоминает, с одной стороны, недавнее стремление всем навязать коммунизм, с другой стороны, вообще противоречит самой природе свободной демократии». Например, на Украине, «превратившейся в экспериментальный майдан цветных революций», до сих пор не проведены конституционные реформы. «Скажем, в какой-то стране наблюдается "дефицит демократии'', считается, что народу этой страны нужно помочь избавиться от этого "дефицита". Для этого выделяются большие средства, направляются соответствующие политические, военные и материальные ресурсы. Цель же всех этих действий одна – организация переворота и устранение власти, которая собственно и создала этот "дефицит". В такой ситуации запускаются технологии "бархатных революций": предусматривается уход прежней власти наиболее мирным путем, без жертв, а на ее место приходят силы, отвечающие интересам групп, которые имеют свои интересы в данном регионе» [Пахрутдинов Ш.И. 2016 с.11,12,17].При отсутствии комплексного межгосударственного подхода, в случае непосредственной угрозы ситуация может развиваться непредсказуемо. Эффективность общих подходов в решении проблем по достижению безопасности могла бы способствовать обеспечению активного и устойчивого политического и экономического развития государства. Практическое применение модели «угрозоустойчивости» может привести к следующим результатам:1) если мероприятия по устранению угрозы эффективны, экономика и политическая ситуация в стране стабильны;

2) если мероприятия осуществляются не на должном уровне, появляется угроза для возникновения критического состояния в экономике и политике;

3) если мероприятия не дают практических результатов, возникают перманентные раздоры, опасные воздействия могут стать причиной ослабления политической системы государства;

4) не проведение мероприятий по устранению всевозможных угроз или их неэффективность ведет к полному разлому политической системы государства, а чаще переход от демократии к диктатуре. Чтобы государство

было угрозоустойчивым необходимо найти баланс **между интересами народа и государства**. Важно создать организационно-правовые условия для формирования представительств местных органов власти (областной, городской) администрации и исполнительных органов власти, поддержанных инициативными гражданами, активного участвующими в социально-политической жизни страны.

Значит, главной идеей правовых документов должно стать практическое решение идеи «от сильного государства к сильному гражданскому обществу», т. е. введение другой логической последовательности «гражданин – общество – государство» вместо прежней, где государство было на первом, а человек на последнем месте [Пахрутдинов Ш.И. 2016 с.11,12,17]. Которая помогает обществу и стране в новой политической реалии оставаться единой и гармонично развивающейся структурой. (Рисунок 1.)

Рисунок: 1 – Форменная последовательность зарождающегося нового политического события (реалии)

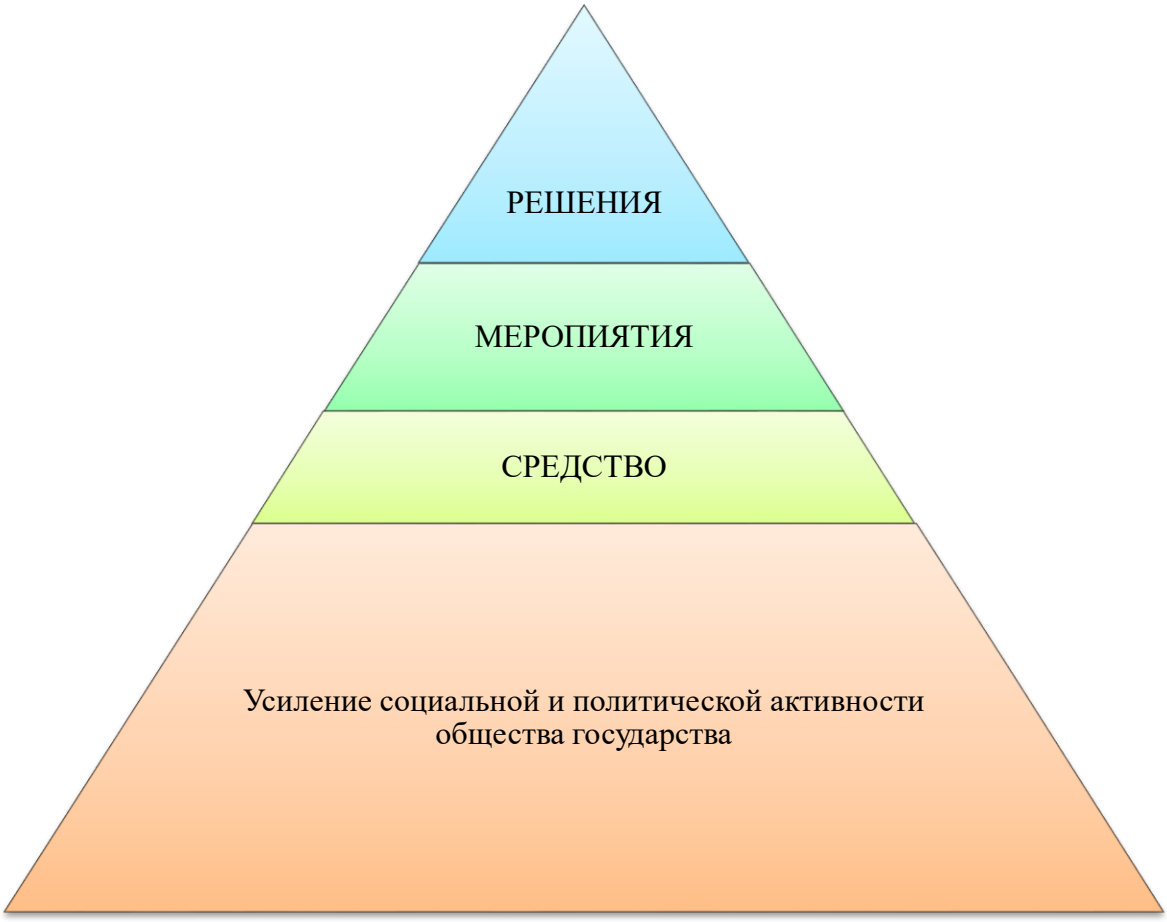

Рисунок 2 – Сущностная последовательность зарождающегося нового политического события (реалии)

Если в рисунке пункт «усиление социальной и политической активности в жизни нашего общества» принять как формулу «цель – результат», то «усиление инициативности, роли, действия и ответственности политических партий в жизни общества» будет выполнять роль основного средства, ведущего к вышеуказанной «цели – результату». Для достижения же намеченной цели с помощью этого средства, необходимо будет применить «меру» в виде «создания необходимых организационно-правовых условий для участия политических партий в формировании представительной власти, исполнительных органов». В качестве «мер» осуществления «решений» предусматривается «создание эффективного правового механизма отчетности управленческих структур, органов государственной власти перед политическими партиями». Следовательно, если для достижения намеченной цели имеются средства, меры и решения, которые ясно и последовательно воплощаются в жизнь, то без сомнения мы можем говорить о гармоничном развитии нашего общества [Каримов И.А. 2006 с. 56].

Согласно схеме-пирамиде очевидно, что непосредственно политические партии становятся зачастую фундаментом в политической системе государства, т. е. партии и есть «средство», «мера» и «решение», гармонию

между формой, качеством и содержанием которых можно отобразить в рисунке (рисунок 3).

Рисунок 3 – Форменная, качественная и содержательная гармония, создаваемая политическими реформами в качестве гарантии угрозоустойчивости.

Чтобы общество обладало угрозоустойчивостью, следует сохранять и продолжать поступательные реформы для достижения экономической и политической стабильности в государстве.

В современном мире активно развиваются силы, настроенные лишь на разрушение других государств, которые находят поддержку среди стран-гегемонов, целеполаганием их являются, к примеру, атаки террористических организаций, внедрение деструктивных культов, пропаганда асоциального поведения (при помощи телевиденья, мировой паутины интернета, киноиндустрии), наркоманизация социума и пр., вследствие чего политику таких стран можно назвать «политикой двойных стандартов»: они безапелляционно, не задумываясь о масштабах негативных последствий, вторгаются в политическую жизнь других государств, считая, что тем самым способствуют их демократизации либо не принимая во внимание негативное воздействие на другие государства своими поступками, разлагают общество изнутри с целью экономической наживы (к примеру, продажа наркотических средств – их активное производство и поставка практически во все страны мира из Афганистана).

Эпистемология психологической безопасности предполагает анализ не только очевидных, но и скрытых коннотаций.

Теоретическое осмысление и рациональное «осознание» напряженной ситуации в форме интерпретации вносят вклад в систематизацию проблем, поскольку они соотносятся со стабильностью повседневной жизни и социальной среды. Реалии XX века поставили проблему равновесия и стабильности в обществе в контексте осознанной личной ответственности и личного выбора. Нестабильные ситуации могут вызвать деформацию в диалогической связи между возможностью и реальностью, усилить роль и значение сознательного, деятельностно ориентированного индивида в зачатии, дифференциации и реализации возможностей и в принятии на себя ответственности за свой выбор.

Когда люди уверены в том, что они свободны в выборе модели поведения, которая является прямым выражением их собственных целей и взглядов, социальные процессы начинают развиваться совершенно иначе, чем, когда люди думают, что их заставляют так себя вести, или, когда их действия регулируются экономическими стимулами или внешними организациями [Донцов А.И. 2013 с.4,15].

Однако изучение конкретных данных и их изменений имеет большое значение для актуальных политических исследований, и поэтому стоит обратиться к опубликованным материалам о рейтинге страхов практически каждого народа, в качестве примера возьмем проанализированных в журнале New Times данные, полученные в результате исследования (см. в таблице 2. Таблица 2 – Изменения в рейтинге страхов (1991 – 2006)

Ранг	*Природа и субъект страха*	*% опрошенных в 2006 году*	*% опрошенных в 1991 году*
I	Страх потерять близких	54	45
	Отсутствие какого-либо страха	5	5
II	Боязнь войны или массовых убийств	43	53
III	Страх голода	22	32
IV	Страх правительственной тирании	22	16
	Страх бюрократической тирании со стороны чиновников	60 (приблизительно)	-
V	Страх смерти	8	8
VI	Страх публичного оскорбления	7	9

В основном мужчины в возрасте до 29 лет с начальным или средним образованием.

Дебаты в психологической литературе о природе и значении страхов, их аффективной основе и обратно пропорциональной связи с работой интеллекта показывают функциональное значение страхов для управления поведением масс и больших групп людей. Среди специфики поведения, способного угрожать психологической безопасности и порождать напряженные ситуации и кризисы, достаточно распространено явление иллюзии контроля. Передача правил и закономерностей, регулирующих ситуацию на рациональном, субстантивно-трансформационном уровне, при котором результат в значительной степени выходит из-под контроля, формирует веру в определенные символы и ритуалы и в то, что успешный результат-это результат способности индивида эффективно анализировать информацию и принимать необходимые решения. Исследование, проведенное с той же группой респондентов по феномену иллюзии контроля, показало, что 57% мужчин были готовы перенести рациональные оценки в область вероятности и были уверены в точности своих выводов. Только 33% женщин выразили желание такой экстраполяции и такую уверенность в собственных суждениях. Уверенность в своей компетентности и точности своих прогнозных оценок тесно связана с риском, связанным с решением, к которому мужчины были более склонны.

Соответственно, данные факторы формируют угрозоустойчивость общества. Полученные данные весьма важны для того, что они свидетельствуют о принятии решений в напряженной ситуации или кризисе. Как иллюзия контроля над ситуацией, так и эффект консерватизма с запоздалыми решениями создают угрозу безопасности личности, группы или социальной среды в зависимости от содержания и объема решения.

Список литературы

1. Ralph, D. (2018). Geopolitical and security shocks rise across the world.
2. Левашов, В.К. (2010) Социально-политическая устойчивость общества: теория, измерения, стратегии. – М.
3. Кастельс, М. (2000). Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана; Гос. ун-т. Высш. шк. экономики. – М., 105.
4. Мартинелли А. (2006). Глобальная модернизация: переосмысляя проект современности (Martinelli, Alberto Global modernization. O.V. Malets & A.V. Rezayev, Trans.) / Альберто Мартинелли; [пер. с англ. под общ. ред. А. В. Резаева]; Санкт-Петербургский гос. ун-т, Фак. социологии. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, с. 143.
5. Быховец, Ю.В. (2011) Представления о террористическом акте и переживание террористической угрозы жителями разных регионов РФ: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.13 / Быховец Юлия Васильевна.

6. Пахрутдинов, Ш.И. (2016) Угрозоустойчивое общество в качестве фактора развития государства и общества / Ш.И. Пахрутдинов // СПб.: *Фонд развития конфликтологии*, № 4. С. 73.

7. Inglehart R., Foa R., Ponarin E., WelzelCh. (2013). Understanding the Russian Malaise: the Collapse and Recovery of Subjective Well-Being in Post-Communist Russia. National Research University Higher School of Economics.

8. Донцов А.И., Перелыгина Е.Б. (2013). Напряженные ситуации и значение стабильности для психологической безопасности Психология в России: современное состояние, вып. 6. 2, Шарипова, С.(1999). Современные вопросы естествознания. *Вопросы философии,* № 3. Сс.4 - 15.

9. Каримов, И.А. (2006). Человек, его права и свободы – высшая ценность. Т.:Узбекистан. (Т.1).

10. Горшков, В. Г. (1995). Физиологические и биологические основы устойчивости жизни. М.: Наука.

Мирзахметов М. М.,
к.п.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
Ермекбаев М.А.,
к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация. Обращаясь к значению термина *компетенция*, автор рассматривает его применительно к задачам вузовского становления специалистов. В статье сформулирована мысль о том, что указанное понятие ориентирует на новое направление в профессиональном образовании.

Ключевые слова: компетенция, педагогические основы, система высшего образования, компетентные специалисты, профессиональная среда, знание, наука, организаторские способности.

KOMPETENSIYA TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Muallif kompetentsiya atamasining ma'nosiga to‘xtalib, uni universitet mutaxassislarini rivojlantirish vazifalari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi. Maqolada ushbu kontseptsiya kasbiy ta'limning yangi yo‘nalishiga yo‘naltirilganligi haqidagi fikrni shakllantiradi.

Kalit so‘zlar: kompetentsiya, pedagogik asoslar, oliy ta'lim tizimi, malakali mutaxassislar, kasbiy muhit, bilim, fan, tashkilotchilik qobiliyati.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF COMPETENCE

Annotation. Turning to the meaning of the term competence, the author considers it in relation to the tasks of university specialists' development. The article formulates the idea that this concept orients towards a new direction in vocational education.

Key words: competence, pedagogical foundations, higher education system, competent specialists, professional environment, knowledge, science, organizational skills.

В настоящее время важнейшие направления развития высшего образования в Республике Казахстан обусловлены целями и задачами интеграции страны в мировое образовательное пространство [1;2].

Министерством образования и науки Республики Казахстан активно разрабатывается концепция нового образовательного поля, где наряду с требованиями Болонских соглашений, будут сохранены и приоритеты

отечественного образования. В данном контексте системе высшего образования в современных условиях необходимо придание нового качества, общественного статуса и понимание ее как особой сферы, первоочередной задачей которой является подготовка профессионально мобильных, конкурентоспособных и компетентных специалистов [3]. Новые подходы ориентированы, прежде всего, на казахстанский рынок труда и, по сути, нормативные документы – Государственные стандарты всех специальностей, учебные планы и типовые программы нацеливают выпускника вуза на адаптацию к современным условиям той профессиональной среды, которая складывается в различных регионах Казахстана. Поэтому сегодня казахстанскими исследователями ведется активный поиск новых путей к организации и развитию системы образования на основе компетентностного подхода, сутью которого является создание условий для приобретения студентами в организациях образования « действующих знаний», то есть, компетенций, необходимых в повседневной жизни, в решении реальных проблем современности [4;5;6;7].

В связи с этим, сегодня в отечественной науке приоритетной областью исследования в рамках теории высшего образования является изучение факторов, влияющих на качество подготовки, профессиональное становление будущих специалистов в вузе: Ш.А.Абдраман, Б.А.Абдыкаримов, С.А.Абдыманапов, А.Е.Абылкасымова, Н.К.Ахметов, Г.К.Ахметова, Л.А.Байсерке, Ж.Р.Баширова, К.М.Беркимбаев, и др [8;9;10].

Результаты наших наблюдений за подготовкой специалистов к профессиональной деятельности в условиях университетского образования показывают, что заложенные в стандартах и программах общеобязательного и вузовского компонентов требования к знаниям и умениям ориентируют на формирование у студентов организаторских способностей. Предполагается, что в процессе обучения в вузе студента необходимо подготовить к тому, чтобы он был готов:

- принимать самостоятельные решения и брать на себя ответственность за их выполнение;
- оценивать социальные процессы, определять место и роль в них собственной профессиональной деятельности;
- находить пути постоянного совершенствования своей профессиональной деятельности;
- видеть позитивные деловые и личностные качества коллег, адекватно определяя мотивации их должностного роста;
-развивать необходимые коммуникативные качества и др. [11].

Отсюда следует, что в вузовский период подготовки специалистов должен быть организован целенаправленный процесс, направленный на формирование у студентов профессиональных компетенций.

Компетенция в широком смысле слова – это базовая характеристика индивида, которая причинно связана с критериями эффективного и успешного действия в профессиональных или жизненных ситуациях. Базовая характеристика подразумевает, что компетенция – это глубокая и устойчивая часть личности, по которой можно предсказать поведение человека в достаточно широком круге ситуаций, как жизненных, так и профессиональных. Причинная связь означает, что компетенция обуславливает поведение или действие. Связь с критериями действия означает, что по компетенции можно определить, кто делает что-то хорошо, а кто – плохо.

Понятие *компетенция* обусловлено достижением определенного результата относительно целей профессионального образования. Такой подход дает представление о том, как специальное образование способно повлиять на развитие личности с учетом ее ориентира на выполнение конкретной социально-производственной роли. Однако стандартизация задач высшего позволяет говорить о появлении более определенного и содержательного понимания компетенции относительно уровня подготовленности студента.

Компетенция – это образовательный успех конкретного обучающегося, подтверждение его способностей и пригодности к ответственному действию в широком контексте профессиональных, культурных, экономических и социальных отношений. *Компетенция* позволяет выбрать из возможных способов действий наиболее целесообразный и эффективный. *Компетенция* освобождается от диктата предмета и объекта (но не игнорирует его) и ставит во главу угла междисциплинарные, интегрированные требования.

В современных условиях образовательные методы имеют ориентир на развитие компетенций: все чаще на занятиях исследуются конкретные ситуации, возникающие в реальной профессиональной деятельности. Такой подход к решению задач подготовки специалистов с высшим образованием вполне объясним возрастающей сложностью и динамикой и социальных условий жизни, и профессиональной деятельности. Молодой специалист должен быть готов к выполнению своей функциональной роли в условиях повышенной конкурентности.

Обучение в связи с этим приобретает характер компетентностного, от преподавателя требуется помочь студенту научиться решать производственные проблемы в незнакомых ситуациях. Процесс формирования компетенций должен быть рассчитан как на ближний, так и на дальний перенос. Способность к обучению, заинтересованность, желание получить хорошую подготовку позитивно влияют на качество приобретаемых навыков, необходимых для комфортного перехода от институтской скамьи к реальной профессиональной деятельности.

Использование понятия *распределенных* компетенций характерно в образовании. Примером может служить совместное обучение решению практических задач. В таком типе обучения образовательная среда максимально приближена к реальной производственной среде. И, поскольку в реальных ситуациях люди работают вместе, образовательная среда должна быть построена так, чтобы студенты в группах коллективно работали над решением задачи. В этой связи, социальные аспекты компетентности играют наиболее важную роль.

Успешные действия команды являются результатом усилий всех ее членов – людей с разным характером, жизненным опытом, багажом знаний. Последователи подхода распределенных компетенций справедливо полагают, что компетентность отдельного члена команды проявляется лишь во взаимодействии с другими. Практика свидетельствует: компетентными члены команды становятся в результате своего взаимодействия с коллегами, обладающими личностными и профессиональными качествами.

Контакты, как один из элементов компетенции, составляют сети взаимоотношений и взаимовлияний между людьми. Когда компетенция связана с выполнением задачи, ее определение относится к общим аспектам компетентности, которые вносят вклад в решение задачи в общем, или могут относиться к аспектам, которые являются ключевыми в выполнении определенных действий. Используя уровни компетенции, можно разделить студентов на вполне определенные группы. Не менее интересна еще одна точка зрения на эту проблему – определение компетенции как этапа развития профессионала от новичка до эксперта. Здесь компетенция может рассматриваться как совокупность определенных уровней, которым субъекты могут соответствовать в большей или меньшей степени. Связанные с этой позицией термины – профессионализм, профессиональная пригодность, уровень квалификации.

В научной литературе встречается сравнение терминов «квалификация» и «компетенция». *Квалификация* понимается как функциональное соответствие между требованиями рабочего места и целями образования. Квалификация – это образовательный успех относительно возможностей использования, то есть с точки зрения востребованности в частных профессиональных и социальных структурах. Она выступает диктатом предмета, объекта, формальной характеристики. *Компетенция* интерпретируется как потенциал ситуативно-адекватной возможности деятельности в весьма широко рассматриваемых полях.

В ряде работ ярко выражена мысль о невозможности четко определить характер компетенции с точки зрения содержания и значимости, указанное понятие ориентирует на новое направление в профессиональном образовании. Компетенции не могут интерпретироваться, как преимущественно педагогическая проблема. Они требуют более интегрированного взгляда на

знания и умения. Речь идет о приобретении более широко используемых, целостных, переносимых умений, которые в свою очередь служат основой для дальнейшего становления специалиста.

Разработанные в современных научных трудах модели компетенции, охватывают четыре основных направления, каждое из которых рассматривается в качестве основного концептуального тезиса и оказывает системное воздействие на образовательный стандарт.

1. Модель компетенции, основанная на параметрах личности.

2. Модель компетенции, ориентированная на решение соответствующих профессиональных задач.

3.Модель компетенции, направленная на эффективную производственную деятельность.

4. Модель компетенции, связанная с управлением своей деятельностью.

В четвертой модели деятельность рассматривается как функция социального контекста личности, в котором существуют определенные требования и ожидания в отношении профессиональных действий субъекта.

Профессиональные компетенции означают готовность и способность выпускников на основе знаний и умений целесообразно (в соответствии с требованиями «дела»), методически организованно и самостоятельно решать соответствующие проблемы и задачи, а также оценивать результаты своей деятельности. Но такой вид компетенции не является единственным: он воспринимается лишь как составная часть. Следует указать на необходимость развития таких компетенций, которые характеризуются как *социальные. Социальные компетенции* означают готовность и способность формироваться и жить в социальном взаимодействии, учитывать изменения и потребности в самоадаптации, понимать и соблюдать правила и принципы рациональной дискуссии, ведущей к достижению согласия с другими.

В свою очередь, социальные компетенции предполагают опору на м*ежличностные,* связанные с умением выражать чувства и отношения, критически осмысливать и быть самокритичным. Большое значение имеют социальные навыки, связанные с процессами социального взаимодействия и сотрудничества, умением работать в группах, принимать социальные и этические обязательства. Задача обучения в вузе сводится к формированию различных видов компетенции: только их интеграция в единое целое может составить компетентность в широком ее понимании. Под *компетентностью* понимаются общие способности и готовность личности к деятельности, основанные на знаниях и опыте, которые приобретены благодаря обучению, ориентированы на ее успешное включение в трудовую деятельность.

Список использованных источников

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010гг//Мысль. – 2004, №1.

2. Закон Республики Казахстан «Об образовании»//Казахстанская правда. – 2007, 11 ноября.

3. Концепция развития образования в Республике Казахстан до 2015 года// Казахстанская правда – 2006, 26 февраля.

4. Государственный общеобязательный стандарт образования республики Казахстан. Образование профессиональное: бакалавриат. – 2006.

5. Джексембекова М.И. Теоретико-методологические основы реализации межпредметных связей в целостном педагогическом процессе вуза: Автореферат дис….д.п.н. Туркестан, 2008.

6. Оспанова Б.А. Педагогические основы формирования креативности будущего специалиста в системе университетского образования// Автореф. диссерт. докт. пед. наук. – Туркестан, 2006.

7. Асабай К.А., Есайдар У.С. Проблемы повышения качества подготовки специалистов// Материалы МНМК, посвященной десятилетию независимости Республики Казахстан. – Тараз, 2001. – С. 24-26.

8. Абдраман Ш.А. Жоғарғы техникалық оқу орындары студентердегі кәсіби-техникалық бағыттылықты қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Дисс….докт.пед.наук. –Алматы, 2000. -292 с.

9. Абдыкаримов Б.А., Андасова Б.З. Организация самостоятельной работы студентов по кредитной системе обучения.- Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2005.-40 с.

10. Абдыманапов С.А. Теория и практика совершенствования университетского образования. Дисс…докт.пед.наук.-Караганда, 1999.-336 с.

11. Молдажанова А.А. Интегративные курсы и их роль в профессиональной подготовке будущих специалистов.- Семипалатинск: СГУ им. Шакарима, 2001.- 66с.

PSIXOLOGIK KOMPETENTLIK – JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARINING FAOLIYAT SAMARADORLIGINI TA'MINLOVCHI MUHIM OMIL

Barotov Xumoyin Sharifovich,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy mahorati va psixologik kompetenligining o'zaro aloqadorlik masalasi o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: sotsial intellekt, kasbiy kompetentlik, kasbiy mahorat, kasbiy pozitsiya, kognitiv, emotsionallik, sotsial moslashuvchanlik, KOSKOM-2.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЙ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В этой статье обсуждается взаимосвязь между профессионализмом и психологические компетентностью медицинского персонала.

Ключевые слова: социальный интеллект, профессиональная компетентность, профессиональные навыки, профессиональное положение, познавательная, эмоциональная, социальная гибкость, КОСКОМ-2.

PSYCHOLOGICAL COMPETENCE IS AN IMPORTANT FACTOR ENSURING THE EFFECTIVENESS OF PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Annotation. This article discusses the relationship between, professionalism, and the competence of medical personnel.

Abstract: social intelligence, professional competence, professional skills, professional position, cognitive, emotional, social flexibility, KOCKOM-2.

Bugungi kunda butun dunyoda globallashuv jarayonining kechishi o'ziga xos ijtimoiy taraqqiyot tamoyillariga mos kadrlar tayyorlashni va shaxsga ijtimoiy-psixologik ta'sir etishni ta'minlovchi jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligiga bo'lgan ehtiyojining yanada ortib borayotganligini ko'rsatmoqda. Zero, barcha davlatlarda o'ziga xos tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyatiga qo'yiladigan talablar uning

kasbiy, shaxsiy va intellektual faoliyati bilan bog‘liq masalalarga alohida e’tibor qaratishni taqazo etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan keyingi yillarda chiqarilayotgan qaror va farmoyishlarda jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi, salohiyati juda yuksak bo‘lishi lozimligi ko‘rsatilgan. Jumladan, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatini rivojlanishi, birinchi navbatda, ushbu jarayonni tashkil etuvchi, boshqaruvchi, nazorat qiluvchi jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining dunyoqarashi va tafakkuridagi o‘zgarishlarga ya’ni ularning kasbiy kompetentligiga bevosita bog‘liq. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy mahorati va kompetenligining o‘zaro aloqadorligi masalasi bir qator pedagogik-psixologik adabiyotlarda ochib berilgan. Unda kasbiy mahoratni tug‘ma xususiyatlar va fazilatlar bilan shartli belgilanmasligi ta’kidlangan va shu bilan birga ushbu mahoratning kasbiy kompetentlik bilan shartlanganligik holati alohida qayd etilgan.

Ayni paytda jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi uning kasbiy bilimi va malakalari, boshqa bir tomondan kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatlar mutanosibligi bilan baholanishi mumkin. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari professionalizmi uning kasbiy faoliyati sharoitida o‘zini turlicha namoyon qiladi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari uchun kasbiy faoliyatning turli sharoitlarda bir tomondan kasb talablariga mos kelishi boshqa bir tomondan esa o‘zini kasbiy rivojlantirish mantiqiga rioya qilish, har qanday holatlarda ham ichki psixologik turg‘unlikni saqlash muhimdir.

Demak, jismoniy tarbiya o‘qituvchilari kasbiy kompetentligining to‘liq tuzilmasi motivatsion-yo‘naltiruvchi bo‘g‘in, rivojlantiruvchi, tuzatuvchi korreksion va kasbiy maslahat xarakteriga ega bo‘lganligi bilan xarakterlanadi.

Shu nuqtai nazardan jismoniy tarbiya o‘qituvchilari psixologik kompetentligini o‘rganish jarayonida har bir jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial psixologik kompetentligi va uning o‘ziga xos imkoniyatlarini o‘rganish va tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilarga asoslanib tadqiqotimizda jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi, uning psixologik kimpetentligiga ham bog‘liq degan mulohazani ilgari surgan holda jismoniy tarbiya o‘qituvchilari kasbiy kompetentligini tadqiq qilishda avvalo ularni psixologik kompetentligiga ta’sir etuvchi sotsial intellekt haamda emotsional intellekt omillarini o‘rganishni maqsad qilib oldik.

Emotsionallik bilan sotsial intellekt tushunchalarini mazmunan tahlil etganda, bir biridan farq qiluvchi holat kuzatiladi, ya’ni intellekt tushunchasini kognitiv jihatdan inson ongi bilan bog‘liq ekanligi, emotsionallik va sotsiallik esa shaxs faoliyatining affektiv sohasiga yaqinroq ekanligini ifodalaydi,ammo muammoning mazmunida aks etayotgan ikki tushunchani tahlil etishda boshqacharoq pozitsiyadan turib yondashish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Emotsional intellekt shaxsning emotsiyalari, ularning ifodalanishi va tartibga solinishini bildiradi. [5]

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial inttellektini tadqiq etish dasturidan kutilayotgan g‘oyaning tub zamirida jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy faoliyati va kasbiy kompetentligini yuqori natijalarga erishishiga yo‘naltirishini ta’minlashdan iborat. Biz sotsial intellektga doir izlanishlarga tayanib jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial intellektini belgilovchi mezonlar majmuasini quyidagilarga ajratdik[6].

1. Kognitiv;

1.1.Insonlar haqida, o‘zga insonlarni tushunishning maxsus qoidalarini bilish;

1.2. Sotsial xotira−insonlarni qiyofasi, ismini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan xotira;

1.3.Sotsial intuitsiya –insonlarning kayfiyatini, tuyg‘ularini, xatti-harakatlarini tushunish motivi, sotsial mazmundagi xulq-atvorni mos tarzda kuzatuvchanlik qobiliyati;

1.4. Sotsial voqelikni bashorat qila olish−shaxsiy xatti-hara-katlari rejasini shakllantirish, o‘zining faoliyatini jipslashtirishi, shaxsiy faoliyatini boshqalar ko‘zi bilan ko‘ra olishi va foydalanilma-gan muqobil imkoniyatlar orqali baholash.

2. Emotsional;

2.1. Sotsial ifodalalilik — emotsional ifodalilik, emotsional sezgirlik, emotsional nazorat o‘rnatish;

2.2.Birgalikda qayg‘urish —o‘zga insonlarning holatiga kira olish, o‘zini boshqalar o‘rniga qo‘ya olishi qobiliyati.

2.3. O‘z-o‘zini tartibga solish qobiliyati — o‘zining emotsiyasi va kayfiyatlarini tartibga solish uquvi.

3. Xulqiy;

3.1. Sotsial idrok-suhbatdoshni tinglash malakasi,hazil-mutoyibani tushunish;

3.2. Sotsial o‘zaro ta’sirlashuv – hamkorlikda ishlashga shaylik va qobiliyatlilik, o‘zaro jamoaviy ta’sirlashuvga qobiliyatlilik;

3.3. Sotsial moslashuvchanlik – tushuntira olish va boshqalarni ishontira olish uquvi, o‘zga kishilar bilan chiqishib ketish qobiliyati, atrofdagilar bilan munosabatlarda samimiylikning namoyon etilishi.

Ushbu ajratilgan mezonlar jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial intellektini ifodalovchi har bir baholash tartibini shakllantirishi mumkin bo‘ladi. Ushbu dastur faoliyat jarayonida sotsial intellektni rivojlanishini tashkil etuvchi umumiy yo‘llanma sifatida xizmat qiladi. Dasturning yaxlit mazmuni jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial intellektini tadqiq etish borasida izlanishimizni to‘laligini ta’minlaydi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial intellektini ta’minlashga qaratilgan psixologik yondashuv yo‘llarini izlashga bo‘lgan ehtiyojning tobora ortib borayotgani psixologlar oldiga davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo‘lgan muhim tadqiqotlarni olib borish va bu boradagi barcha muammolarni bartaraf etishga astoydil kirishish vazifasini yuklamoqda. Chunki sotsial intellekt va psixologik kompetentlik o‘rtasidagi uyg‘unlikni o‘rganmay turib,

jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining psixologik kompetentligini oshirish borasidagi chora-tadbirlar ko‘lamini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish aslo mumkin emas.

Psixologik tadqiqotlarda sotsial intellektning strukturasini o‘rganish borasidagi izlanishlardan ko‘ra, umumiy intellektning tuzilishiga daxldor yondashuvlar anchagina ekanligini ko‘zga tashlanadi (G. Ayzenk, Terstoun, R.B. Kettell, Dj. Gilford va boshqalar). Bugungi kunda ham sotsial intellekt muammosida eng ahamiyatli psixologik model sifatida Dj. Gilfordning nazariyasiga alohida e’tibor qaratiladi. [2]

Jamiyat jismoniy tarbiya o‘qituvchilari shaxsiga yuqori talablar qo‘yar ekan, unda psixologik yetuklik, kasbiy samaradorlik va sotsial talabchanlikka erishishni ta’minlovchi sotsial kompetentlikni taqozo etadi. Biz jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial intellektining o‘ziga xosligini o‘rganish barobarida sotsial kompetentligini o‘rganishga murojaat qilishni lozim topdik. Buning uchun jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial kompetentligini aniqlashda V.N. Kunisьinaning «KOSKOM-2» so‘rovnomasidan foydalandik (kommunikativ va sotsial kompetentlikni aniqlash)[4].

Bu so‘rovnoma orkali jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial intellekti bilan sotsial-psixologik kompetentlik xususiyatlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘rganish orqali muammoning yangi qirralarini o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lish mumkin Shuningdek, jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial intellekti shaxslilik sifatlari, shaxslik tiplari, emotsional intellekti bilan o‘zaro munosabatlarini o‘rganish singari ularning sotsial-psixologik kompetentligini bilan bog‘liq xususiyatlariga e’tibor qaratildi. Bu esa jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial intellektidagi boshqa jihatlarni yoritishga ham yordam beradi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial-psixologik kompetentligi va kommunikativ kompetentligini o‘rganishda qator jabhalar asosida yoritildi. Dastlab jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial va kommunikativ kompetentligini aniqlashdan olingan ko‘rsatkichlar jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining bosqichlarga ko‘ra foiz hisobida aniqlandi va so‘ngra sotsial intellektlari bilan o‘zaro korrelyatsiya munosabatlari aniqlandi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial-psixologik kompetentligi va kommunikativ kompetentligi taqdim etigan o‘n beshta band bo‘yicha aniqlandi. Olingan empirik natijalar shuni ko‘rsatdiki, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial kompetentligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar vazifasiga ko‘ra ham farq qilar ekan.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial intellekti bilan sotsial kompetenliligining umumiy ko‘rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog‘lanish natijalari

	Shklalar	Sotsial intellekt			
		Muloqot ishtirokchisi-ning hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish	Noverbal muloqot harakatla rini tushunish	Verbal muloqot harakatla rini tushunish	Shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuv-ni tahlil etish
Sotsial kompetentlik	Insonlarni tushunish	-0,109	-0,023	-0,059	-0,151
	Vaziyatlarni tushunish	0,060	0,236**	-0,022	0,003
	Uddaburonlik	-0,012	0,198*	-0,009	-0,009
	Axloqiy ustanovkalar	0,038	-0,044	0,054	0,006
	Muvaffaqiyatga ɔrishganlik motivatsiyasi	0,130	0,068	0,017	0,043
	Emotsional barqarorlik	0,172*	0,025	-0,059	-0,033
	Imidj	-0,121	-0,115	-0,124	0,293**
	Sotsial psixologik kompetentlik	0,024	0,097	0,088	0,140
	Verbal kompetentlik	0,193*	-0,075	0,012	0,115
	Operativ sotsial-psixologik kompetentlik	0,038	-0,021	-0,119	0,247**
	Ego kompetentlik	-0,146	0,027	-0,065	-0,142
	Kommunikativ kompetentlik	0,063	0,001	0,148	0,310**
	Ishonchlilik	0,137	-0,018	0,053	0,227**
	Barqaror insoniy munosabatlar	0,115	-0,031	0,017	0,096
	Shaxslilik kommunikativ imkoniyati	-0,200	0,042	-0,064	0,282**

Izoh: * r≤ 0,05, *** r≤ 0,01

Shuningdek, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining amaldagi holatlarida uddaburonlikka bo‘lgan kompetentlik ham noverbal muloqot harakatlarini tushunish bilan uyg‘unlashgan ekan (r=0,236, r≤ 0,01). Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining noverbal muloqot harakatlarini tushunish qobiliyatlari uddaburonlik imkoniyatlarini ham o‘sishini ta’minlarkan. Shuningdek, bir qator sotsial-psixologik kompetentlik jabhalari sotsial intellekt o‘rtasida to‘g‘ri korrelyatsion bog‘lanishlar shakllangan ekan. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri

va niyatlarini tushunishlari bilan emotsional barqarorlik (r=0,172, r≤ 0,05), shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuvni tahlil etish bilan imidj (r=0,293, r≤ 0,01), muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish bilan verbal kompetentlik (r=0,293, r≤ 0,01), shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuvni tahlil etish bilan operativ sotsial-psixologik kompetentlik (r=0,247, r≤ 0,01), kommunikativ kompetentlik (r=0,310, r≤ 0,01), ishonchlilik (r=0,227, r≤ 0,01), shaxslilik –kommunikativ imkoniyatlari (r=0,282, r≤ 0,01) o‘zaro uyg‘un rivojlanayotgan ekan. Aytish mumkinki, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial intellekti bilan sotsial-psixologik kompetentligi o‘rtasida ijobiy bog‘lanishlar faoliyat jarayonida muhim, ammo ular to‘laqonli ko‘rinishga ega emas. Faqat beshta mezon bo‘yicha sotsial-psixologik kompetentlik sifatlari bilan sotsial intellekt o‘rtasidagi to‘g‘ri ichki munosabat shakllangan va bu ko‘rsatkichlar jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ning umumiy qiymatlari bo‘yichadir. Agar ularning bosqichlarga ko‘ra tahlil etadigan bo‘lsak, sotsial intellekt bilan kompetentlik o‘rtasidagi yana tarqoq bog‘lanishlar kuzatilishi shubhasiz.

Olib borilgan tahlillar natijasi bugungi kunda jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi va sotsial-psixologik kompetentlik uyg‘unligini taminlovchi dasturni ishlab chiqish va amaliyotga qo‘llashga bo‘lgan talab va ehtiyojning mavjudligini yana bir tasdiqladi. Chunki muayyan maqsadlarga qaratilgan mazkur dasturni ishlab chiqish tizimda faoliyat yuritayotgan jismoniy tarbiya o‘qituvchilari kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilarga asoslanib, yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalarni umumlashtirgan holda jismoniy tarbiya o‘qituvchilari kasbiy kompetentligi va sotsial-psixologik kompetentligini tadqiq qilish bo‘yicha quyidagilar aniqlandi:

1. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kaasbiy kompetentligini xarakterlovchi komponentlar qatoriga sotsial-psixologik kompetentlikni qo‘shish mumkin. Bu esa, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining psixologik kompetentligini kasbiy kamolotdagi holatini yanada chuqurroq tushunish imkonini berdi.
2. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sotsial-psixologik kompetentligi aniq mezonli va tizimli, ilmiy asoslangan tadqiqot metodikasi asosida aniqlandi. Bu uning kasbiy kompetentligi bilan mazmuniy bog‘liqligini tushuntirish imkonini berdi.
3. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari sotsial-psixologik kompetentligini umumiy intellekt, emotsional intellekt, empatiya, ekspert baholash bilan o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganilganligi natijalari singari sotsial-psixologik kompetentlik ko‘rsatkichlarida ham bosqichlanish kuzatildi.
4. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining slotsial-psixologik kompetentligi boskichlarga ko‘ra turli darajani aks ettirdi. Kasbiy kompetenlik bilan sotsial-psixologik kompetentlilik o‘rtasidagi korrelyatsion munosabatlar jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining ta’lim bosqichsini o‘zgarishiga ko‘ra yaqqolroq bog‘lanishni aks ettirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ананев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – 186 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект пресс 2000. – 139 с.
3. Баратов Ш.Р. Социально-психологические основы создания психологической службы в Узбекистане: Автореф. дис. … докт. психол. наук. – Ташкент. 1998. – 37 с.
4. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2010 – 360 b.
5. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта// Вопросы психологии. – М.: 1995. – № 1. – С. 111-129.
6. Собирова Д.А. Социал интеллект: назария ва амалиёт/ Монография Тошкент.: “Фан”, 2013. – 160 б.

Haydarov Shahriyor Shuxrat o'g'li,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar
instituti, "Psixologiya" kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUHANDISLARDA PSIXOLOGIK SALOMATLIK NAMOYON BO'LISHINING O'ZIGA XOS PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarda psixologik salomatlik namoyon bo'lishining o'ziga xos psixologik jihatlarini tadqiq qilishning amaliy-metodik asoslari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, psixologik salomatlik omillari va ularni tadqiq qilish uslubi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: psixologik salomatlik, o'z-o'ziga adekvat emotsional munosabat emotsional bilimdonlik, empatiya, psixosomatika, obsessif-komplusivlik, depressiya, xavotir, fobiya, agressivlik.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ У ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация. В этой статье обсуждаются практические и методические основы изучения психологических особенностей будущих инженеров. Также научно обоснованы факторы психологического здоровья и методы их исследования.

Ключевые слова: психологическое здоровье, адекватное эмоциональное отношение к себе, эмоциональное знание, эмпатия, психосоматика, навязчивость, депрессия, тревога, фобия, агрессия.

SPECIFIC PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF MENTAL HEALTH IN ENGINEERS

Abstract: This article discusses the practical and methodological foundations of the study of specific psychological aspects of the manifestation of psychological health in future engineers. The factors of psychological health and the methodology of their research are also scientifically substantiated.

Keywords: psychological health,the most adequate emotional attitude, emotional awareness, empathy, psychosomatics, obsessive-compulsive disorder, depression, anxiety, phobia, aggressiveness .

Jahonda har tomonlama yetuk, sog‘lom kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Xususan, yoshlarning psixologik salomatligini mustahkamlash va shu orqali faoliyat samaradorligini oshirishga oid amalga oshirilayotgan tadqiqotlar doimiy e’tiborni tortib kelmoqda. Ayni paytda, Butunjahon sog‘liqni saqlash assambleyasi tomonidan «...psixik salomatliksiz salomatlik mavjud bo‘lmaydi» tamoyiliga asoslangan jarayonni amalga oshirayotganligi ushbu muammoning dolzarbligini belgilab bermoqda. Jahon sog’liqni saqlash tashkilotining 2019-2024 yilgi ma’lumotlarga ko’ra, dunyo aholisining 60 % doimiy mehnat bilan shug’ullanib kelmoqda, shundan 15 % doimiy tibbiy psixologik muammolardan aziyat chekishmoqda. Xalqaro standartlarga mos, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash uchun ularning psixologik jihatdan barqarorligini ta’minlash zarur. Dunyoda, ta’lim muassasalarida bo‘lajak kadrlarning psixologik salomatlik omillarini aniqlashda zamonaviy usullarni qo’llash asosida yanada takomillashtirish muhim aha Bo‘lajak muhandislarda psixologik salomatlik mezonlarining tanlanishi va tadqiq qilinishi asosan tadqiqotimizning birinchi bobida batafsil qayd etilgan psixologik salomatlik haqidagi nazariy-metodologik tushunchalarga tayanadi. Jumladan, har bir mezon ma’lum darajada o‘smir shaxsidagi psixologik salomatlik imkoniyatlarining u yoki bu jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Biz tadqiqotimizning ilmiy salohiyatini yaqqolroq ko‘rsatish maqsadida bo‘lajak muhandislar uchun xarakterli bo‘lgan psixologik salomatlik jarayonini ochib beruvchi mezonlarni tanlash va tadqiq qilish uslubi belgilab olindi.Tadqiqotimizda bo‘lajak muhandislarning psixologik salomatlik mezonlarini tadqiq qilish uslubini ishlab chiqishga erishdik(1-jadval).

1-jadval

Bo‘lajak muhandislarning psixologik salomatlik mezonlar tizimini tadqiq qilish uslubi

Psixologik salomatlik omillari	**Psixologik salomatlik mezoni**	**Psixologik salomatlik belgisi**	**Psixologik salomatlik ierarxiyasi**
Emotsional holatlarni adekvat boshqarish	O‘z-o‘ziga adekvat emotsional munosabat (Xoll usuli asosida)	Ijtimoiy me’yoriy faollik Nome’yoriy faollik	1. O‘z his-tuyg‘ularini boshqarish 2. O‘z-o‘ziga motivatsiya 3. Empatiya 4. Emotsional bilimdonlik

O‘zini o‘zi hissiy baholash	Me’yoriy hissiy faollik (Riks – Uessman usuli asosida)	O‘zini o‘zi adekvat boshqarish	1. Xotirjamlik 2.G‘ayrat- shijoatlilik 3.Hissiy ko‘tarinkilik 4. O‘z-o‘ziga ishonch
Psixologik salomatlikni baholash	Adekvat psixologik motivatsiyasi (A.Nazarov,Sh. Haydarov so‘rovnomasi asosida)	Individual uslubni namoyon qila olish	1.Tajovuz 2.Agressiya 3.Qo‘rquv-xavotir 4.Tashqi o‘z-o‘zini chegarash 5.Ichki o‘z-o‘zini chegarash 6.Egoizm 7.Assertivlik 8.Ijtimoiy refleksiya
Psixologik salomatlik omillarini namoyon bo‘lishi	Shaxs dinamik xususiyatlari (Derogatis uslubi asosida)	Faoliyat va shaxs psixologik xususiyatlari mutanosibligi	1.Psixosomatika 2.Obsessif komplusivlik 3.Depressiya 4.Xavotir 5.Fobiya 6.Agressivlik

Bo‘lajak muhandislar shaxsida namoyon bo‘luvchi har bir individual xususiyat darajasidan (quyi, o‘rta, yuqori) kelib chiqib umumiy psixologik salomatlik ko‘rsatkichlariga izoh beriladi. Binobarin, mazkur mezon ko‘rsatkichlarining tanlanishi va tadqiq qilinishi tadqiqotning empirik salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqotimiz davomida bo‘lajak muhandislarning psixologik salomatligini o‘rganish bo‘yicha bir qator metodikalardan foydalanib, tegishli empirik ma’lumotlarni qo‘lga kirishga erishdik. Dastlab, Riks-Uessman shkalasi bo‘yicha bo‘lajak muhandislarda hissiy holati bilan bog‘liq psixologik salomatlik mezonlarini tadqiq qilish metodikasi orqali bo‘lajak muhandislarning psixologik salomatlik omillari qay darajada ekanligi, ularda qaysi mexanizm omili ustunlik qilishi va ular orasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar aniqlandi. Bundan tashqari, Xollning “Emosional intellektni o‘rganish” testi orqali bo‘lajak muhandislardagi “emosional” ko‘rsatkichlarni ham aniqlab, yangi ilmiy natijalar qo‘lga kiritildi. Shuningdek o‘zimiz tomonimizdan ishlab chiqilgan “Bo‘lajak muhandislarning

psixologik salomatligini ekspert baholash" va Derogatisning "Psixologik omillarning namoyon bo'lishi"ni aniqlashga qaratilgan so'rovnomadan foydalanildi.

Bo'lajak muhandislarning psixologik salomatlik omillarini tadqiq etish uchun dastavval tadqiqot bosqichlari belgilandi, muammoning metodologik asoslari va metodikalarning psixologik tavsifi keng yoritildi, tadqiqotimiz murakkab va dolzarb muammoga bag'ishlanganligi uchun uning bosqichlariga, ilmiy psixologik bilimlarni asoslash uchun metodologik tamoyillariga hamda tadqiqot metodikalariga qo'yilgan talablar asosida o'tkazildi.

Bo'lajak muhandislardagi psixologik salomatlikning psixodiagnostikasi (eksperimental o'rganilishi) amalga oshirildi. Bo'lajak muhandislarda psixologik salomatlikning namoyon bo'lishi, xususiyatlari va mohiyatini aniqlash hamda ilmiy asoslash maqsadida unga ta'sir etuvchi omillarning namoyon bo'lishi, kelib chiqish sabablari, manbalari aniqlandi. Bo'lajak muhandislarda tashqi sabablar ta'sirida namoyon bo'ladigan psixologik salomatlikning salbiy o'ziga xos xarakterli xususiyatlari va uni keltirib chiqaruvchi omillar tasniflandi.

Yuqori natijaga erishishga yo'naltirilgan motivlarning anglanmaganligi bo'lajak muhandislar tarbiyasi va shaxsning beqaror shakllanishi natijasida ularning o'zaro munosabatlarga kirishishi, faoliyatga yo'nalganligi, yuksak mahorati va boshqa aqliy, axloqiy sifatlari tahlil qilindi. Psixologik salomatlik yetarlicha shakllanmagan bo'lajak muhandislarda hissiy-emosional holatlarining o'zgarish sabablari o'rganildi va ular tegishlicha baholanib, psixologik jihatdan olingan natijalar birma-bir tahlil qilindi.

Tadqiqotda hozirgi zamon psixologiyasi amaliyotida samarali qo'llashga mo'ljallangan bo'lajak muhandislarda paydo bo'ladigan xavotirlanish darajasini, individual psixologik xususiyatlarini ya'ni muhandislarda internal, eksternal ko'rsatkichlariga nisbatan moyillik borligini, ish faoliyatida hissiyotning barqarorligi va beqarorligi, o'zini tuta olish va o'zini tuta olmaslik, hissiyotga beriluvchanlik kabi bo'lajak muhandislarning emotsional holatlarini o'rganishga yo'naltirilgan metodikalar yordamida amalga oshirildi. Tadqiqotdan olingan natijalar tahlillariga asoslanib, psixologik salomatlik bo'lajak muhandislarning hissiy-emotsional holatiga va unga ta'sir etayotgan tabiiy-biologik va psixologik omillarga bog'liq ekanligi aniqlandi. Bo'lajak muhandislarda ekstremal vaziyatlarda yuzaga keladigan salbiy o'zgarishlar darajasi va uning ish faoliyati bilan bog'liq salbiy oqibatlar baholandi.

Bo'lajak muhandislardagi psixologik salomatlikni psixodiagnostika va psixokorreksiya qilish qonuniyatlarini chuqurroq, ob'yektiv ravishda tadqiq etish uchun izchillik bilan quyidagi psixologik metodlardan foydalanishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Tadqiqotimizda psixologik salomatlikni shakllanishi, emotsional intellektga bog‘liq ekanligini nazardan qochirmagan holda, Xolning “Emotsional intellektni aniqlash” metodikasi imkoniyatlaridan foydalanishni lozim topdik. Agar emotsional intellektning tabiatiga e’tibor qaratilsa, unda psixologik salomatlikni to‘ldiradigan tomoni borligining guvohi bo‘linadi. Bo‘lajak muhandislarning emotsional intellektini tatbiq etilgan testning beshta shkalasiga tayanib amalga oshiramiz . Endi asosiy natijalar sharhiga murojaat etaylik (2-jadval).

2-jadval

Bo‘lajak muhandislarda emosional intellektining umumiy ko‘rsatkichlari

	Shkalalar	M	S
Emosional intellektni o‘rganish testi	Emotsional bilimdonlik	12,51	1,3
	O‘z emotsiyasini boshqarish	11,07	1,3
	O‘z–o‘zini rag‘batlantirish	10,55	1,8
	Empatiya	12,31	2,3
	O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish	12,28	2,4

Izoh:
M – o‘rtacha qiymat
S – standart xatolik

Bo‘lajak muhandislar emotsional intellektining umumiy natijalari uchta shkala bo‘yicha yuqori va ikkita shkalasi bo‘yicha o‘rta natijani qayd etmoqda. Ulardagi emosional bilimdonlik (12,51 ball)natijani ko‘rsatgani olganligi inson kechinma chegaralari, shaxslararo munosabatdagi tuyg‘ularni his etish, emotsional intellektning to‘g‘ri boshqarayi olishi emosiyalarini tushunish uchun intellektual boshqaruv to‘g‘risidagi bilimlarga, shaxslararo munosabatlarda turli xil noqulay vaziyatlardan psixologik va hayotiy tajribadan boxabar ekanligini ko‘rsatmoqda.

Yuqoridagilarga asoslanib, bayon etilgan fikr-mulohazalarni umumlashtirgan holda, psixologik salomatlik omillari va uni tadqiq qilish metodlari aniqlandi. Shuningdek, bo‘lajak muhandislarda psixologik salomatlikni shakllantirishga qaratilgan metodikalarni tanlash va ularni tadqiqot maqsadiga mos ravishda qo‘llash quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi:

1. Psixologik salomatlik muammosini maxsus o‘rganishga bag‘ishlangan metodikalar, testlar va qo‘shimcha matematik-statistik metodlar majmuasining qo‘llanilishi tadqiqotning amaliy-tatbiqiy jihatdan kengroq ochib berish imkonini yaratdi.

2. Ilmiy adabiyotlar va empirik izlanishlar asosida psixologik salomatlikni shakllantirishning pedagogik-psixologik omillarining o‘ziga xos dinamikaga ega ekanligi qayd etildi, bu o‘z navbatida, pedagogik psixologiya fanidagi salomatlik fenomeniga yangicha nazar bilan qarashni taqozo etadi.

3. Bo‘lajak muhandislarning faoliyatida psixologik salomatlik muhim omil sanaladi. Bo‘lajak muhandislarning ruhiy, emotsional holatining o‘zgarishi bilan ularning psixologik salomatlik ko‘rsatkichlarida ham o‘zgarish kuzatildi. Muhandislarda muhim sanalgan psixologik salomatlik omillari ko‘rsatkichlarining rivojlanishi shaxs xususiyatlariga ham bevosita bog‘liq.

4. Bo‘lajak muhandislarda psixologik salomatlik omillari emotsional-irodaviy va shaxs xususiyatlari tegishli psixologik salomatlik ko‘rsatkichlariga mos ravishda ijobiy va yuqori qiymatlarga ega bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari asosida shakllantirilgan umumiy xulosalar quyidagi **amaliy tavsiyalarni** taklif etish imkonini berdi:

1. Psixologik salomatlikni faoliyat samaradorligini belgilovchi yetakchi komponent ekanligini nazarda tutib, uni rivojlantirib borishni barcha oliy o‘quv yurtlarining ta’lim standartlariga kiritishdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Binobarin, bo‘lajak mutaxassislarni nafaqat maxsus bilim, ko‘nikma hamda malakalar bilan qurollantirish, balki ularning pedagogik-psixologik tayyorgarligiga jiddiy e’tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Psixologik salomatlikni omillari, mexanizmlari va shakllantirish usullari haqidagi seminar-treninglar, davra suhbatlari, onlayn muloqotlarni doimiy ravishda tashkil etish orqali kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish mumkin

3. Maxsus psixologik treninglar orqali bo‘lajak muhandislar faoliyatida uchraydigan ziddiyatli holatlarni bartaraf etishga qaratilgan ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga erishish mumkin bo‘ladi.

4. Mutaxassislarni psixologik salomatligini shakllantirish uchun ularni qayta tayèrlash va malakasini oshirish kurslari o‘quv dasturlariga o‘zgartirishlar kiritish, ularning faoliyat davomiyligiga qarab psixologik salomatlik darajasini onlayn diagnostika qilib borish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ушаков Д. В. Интеллект: структурно-динамическая теория. М.: Изд-во ИП РАН, 2003.

2. Андреева Г. М. Психология социального познания. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000;

3. Диагностика социального интеллекта. Тест Дж. Гилфорда и М. Саливана. СПб., 1999.

4. Haydarov Sh.Sh. Bo‘lajak muhandislarda psixologik salomatlikni shakllantirishning pedagogik-psixologik omillari. Monografiya. – Buxoro. «Kamolot» nashriyoti. – 2023. - 120 b.

Жияшева Ж.Ш., Абшенова Ұ.А.
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аннотация. Бастауыш мектеп-оқушының жеке басы мен санасының дамуы өте дамыған бірегей, құнды, қайталанбас кезең. Демек, бұл бастауыш білім берудің бірінші кезеңі. Тиісінше, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің міндетті мемлекеттік стандарты жетілдірілуде. Мемлекеттік стандарт білім беруді дамытудың принциптеріне сәйкес білімнің теориялық деңгейін, білім беру қызметін қалыптастырудағы білімнің танымдық, шығармашылық рөлін арттыруға бағытталған.

Оқушылардың танымдық белсенділігі күрделі процесс. Ол мақсатты, мазмұнды және нәтижелерді, түрлері мен тәсілдерін, мотивтерін, әрекет деңгейлерін қамтиды.

Оқырман-танымдық іс-әрекет-бұл оқушының таным бағытындағы өте белсенді ойлау әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктерден, мақсаттардан, танымдық логикадан және әрекетті орындау тәсілдерінен тұрады. Оқу процесінің негізінде оқушылардың танымдық іс-әрекеті жатыр, ал танымдық іс-әрекеттің негізінде оқушылардың танымдық іс-әрекеті қалыптасады. Оқушылардың белсенді танымдық іс-әрекетінің мүдделері олардың әлеуметтік маңыздылығын түсіну негізінде білімді игеру, қоғамға қызмет ету қарқынын жеделдету болып табылады. Белсенділіктің ең жоғары деңгейі-студенттердің өз білімдерін өмірде және тәжірибеде тиімді пайдалану қабілеті.

Кілттік сөздер: *оқу-танымдық, іс-әрекет, таным, белсенділік, даму, қызығушылық, тұлға*

ПОВЫШЕНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Начальная школа – уникальный, ценный, неповторимый период, когда сильно развито развитие личности и сознания учащегося. Следовательно, это первая ступень начального образования. Соответственно, на сегодняшний день совершенствуется обязательный государственный стандарт начального образования Республики Казахстан. Государственный стандарт направлен на повышение теоретического уровня знаний в соответствии с принципами развивающего обучения, познавательной, творческой роли знаний в формировании учебной деятельности.

Познавательная деятельность учащихся представляет собой сложный процесс. Он включает в себя цель, содержание и результаты, виды и способы, мотивы, уровни действия.

Читательско-познавательная деятельность – это очень активная мыслительная деятельность учащегося по направлению к познанию. Он состоит из познавательных потребностей, целей, познавательной логики и способов выполнения действия. В основе процесса обучения лежит познавательная деятельность учащихся, а на основе познавательной деятельности формируется познавательная деятельность учащихся. Интересы активной познавательной деятельности учащихся заключаются в освоении знаний на основе осознания их социальной значимости, ускорении темпов служения обществу. Высшим уровнем активности является способность студентов эффективно использовать свои знания в жизни и на практике.

Ключевые слова: учебно-познавательный, деятельностный, познавательный, деятельностный, развивающий, любознательный, личностный

INCREASING THE COGNITIVE INTEREST OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. Primary school is a unique, valuable, inimitable period when the development of the personality and consciousness of the student is highly developed. Therefore, it is the first stage of primary education. Accordingly, today the mandatory state standard of primary education of the Republic of Kazakhstan is being improved. The state standard is aimed at increasing the theoretical level of knowledge in accordance with the principles of developmental education, the cognitive, creative role of knowledge in the formation of educational activities.

The cognitive activity of students is a complex process. It includes the goal, content and results, types and methods, motives, levels of action.

Reading-cognitive activity is a very active mental activity of a student in the direction of cognition. It consists of cognitive needs, goals, cognitive logic and ways of performing an action. The learning process is based on the cognitive activity of students, and on the basis of cognitive activity, the cognitive activity of students is formed. The interests of active cognitive activity of students lie in the development of knowledge on the basis of awareness of their social significance, accelerating the pace of service to society. The highest level of activity is the ability of students to effectively use their knowledge in life and in practice.

Keywords: educational and cognitive, action, cognition, activity, development, interest, personality

Бастауыш мектеп- бұл оқушы тұлғасымен санасының дамуы қуатты жүретін ерекше құнды, қайталанбайтын кезеңі. Сондықтан да бастауыш білім-үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы. Оқу тәрбие процесінде мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың атқаратын рөлі ерекше.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін, белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етіп, ізденісіне, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше [1].

Ғылыми зерттеулерде бастауыш сынып оқушысының бойындағы шығармашылық бастамалар олардың оқу іс-әрекетіндегі танымдық белсенділіктеріне тікелей байланысты болып келетіндігі айтылады. Ал шығармашылық бастаулар оқушының алға қойған мақсатына орай, оқыту мазмұнына қызығушылығын қалыптастыру, олардың танымдық белсенділігі мен шығармашылығын арттыруға және оларды тәжірибеде қолдануға бағытталған әрекеттер, дағдылар мен іскерліктердің бірлігі.

Таным теориясы танымдық іс-әрекет заңдары мен заңдылықтарын зерттейді. Әлемді тану мүмкіндіктері және оның заңдары туралы мәселені философиялық шешу тарихи өзгеріп отырды, онда әрбір тарихи дәуірде жекелеген ғылымдар жинақтаған дүние туралы білім деңгейі көрінеді. Философиялық білім араларында таным процесі мазмұны анықталатын танымның субъект және объектісі қарастырады. Танымның объектісі болып шындықтың өзі немесе оның субъектіден тәуелсіз тіршілік ететін үзіндісі болып табылады. Объект – қандай да бір затқа бағытталған әрекет. Объект – субъект белсенділігі сіңірілетін өріс. Таным субъектісі болып өз тарихи дамуындағы адам және адамзат болып табылады. Субъект өзін объектімен байланыстырып, материалдық, мақсатқа лайықты әрекетті тасушы ретінде көрінеді. Субъект – мақсатты болжап, шындықтың өзгеруін жүзеге асыратын белсенді де дербес тіршілік иесі. Алайда, объективті шындық та субъектінің өзімен белсенді танымдық қатынасқа таным түсетіндіктен, таным объектісі болады [2]

Танымдық іс-әрекеттің өзге әрекет түрлерінен ең басты ерекшелігі - оқушының үнемі «жаңа дүниеге енумен», әрбір жаңа әрекеттерді оқушының оның бірінен екіншісіне ауысып отырумен байланысты. Сондықтан, оқу үрдісінде оқушының білім алуға, өз бетімен әрекет етуге деген құлшынысын оятуға, ақыл - ойының дамып, жетілуіне түрткі болатын танымдық іс- әрекетті ұйымдастырудың тиімді әдіс - тәсілдерін іздестіру өзекті сипат береді. Терең білімге негізделген танымдық біліктердің қалыптасуы оқушылардың білімді теориялық негізде қорыта алуға мүмкіндік беріп, интеллектуалдық белсенді ойлауын жандандырып, шығармашылыққа жетелейді, нәтижесінде, оқушы жеке тұлғасының қалыптасуына негіз болады.

Танымдық іс-әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Бұл проблеманың кейбір қырлары тамыры тереңге бойлайтын көне замандардан бастау алады. Сократтың өзі де оқыту барысында шәкірттің танымдық іс-әрекетін арнайы басқарудың маңыздылығын атап көрсеткен. Баланың әрбір еңбегі құр босқа жаттауға жұмсалмай, мағыналы және жүйелі болуы керек. Баланың жас кезінен-ақ танымдық әлемін кеңейту, сол бағытта

әрекет ету маңыздылығы Абай Құнанбаевтың да еңбектерінде көрініс тапқан. А.Байтұрсыновтың пікірі бойынша, «бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек. Мұғалімнің қызметі – оның білімінің, шеберлігінің ұзақ жолды қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай өтуі үшін, керек білімді кешіктірмей, кезінде беріп отыру үшін, балаға жұмысты әліне қарай шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзетіп отыру керек»,-деген.

Оқу танымдық іс-әрекет – оқушының білім алуға деген белсенді ақыл-ой әрекеті. Мектеп оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекеттерін жетілдіру мәселелеріне педагогтардың, психологтардың көптеген еңбектері арналған [3]. Бұл мәселенің кейбір жақтары сонау көне замандардан бастау алатыны жөнінде айта кеткен ләзім. Сократтың өзі-ақ оқыту процесінде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіруді арнайы басқарып отырудың қажеттігі жөнінде айтып кеткен болатын.

Психологтардың зерттеулеріне қарағанда, танымдық іс-әрекеттің қалыптасуы өздігінен тұйыққа тірелген автономиялық үрдіс емес. Ол – тек әлеуметтік орта қоршауымен, адамның өзіндік қызмет сипатымен ғана емес, жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекеті, танымдық қажеттілігін оятуға ынталандыратын оқу және тәрбие үрдісі, сондай-ақ өзінің жеке басының белсенділігімен, ұжымдылық іс-әрекет рөлімен және оның ұстаған позициясымен үндесе жүргізілетін күрделі үрдіс.

Оқушылардың іс-әрекет ерекшелігіне:

- өзіндік мақсаты мен нәтижесінің болуы (білім, білік және т.б.)
- оқушы іс-әрекеттінің жоспарлы жадайда өтуі(бағдарлама, оқыту мерзімі)
- оқыту құралдарының болуы (кітаптар, зертханалық құрал-жабдықтар, т.б.);
- жоғарғы интелектуалды жүктеме (емтихан, сынақ тапсыру, ғылыми жұмыс қорғау, т.б.) жатады.

Оқушылардың танымдық іс-әрекеті – жеке тұлғаның танымдық қызығушылығы мен қажетсінуін, белсенділігі мен ізденімпаздығын қамтитын танымдылық, еріктік, сезімталдық үдерістер мен мотивтер бірлігі нәтижесінде оқушылардың интеллектуалдық жеке қасиеттерін және біліктерін дамытатын оқу материалының мазмұны мен қажетті көлемін игеруді көздейтін жан-жақты оқу жұмысы. Оқушының танымдық іс-әрекет құрылымын: танымдық қызығушылықтан,танымдық белсенділік, танымдық ізденімпаздық және шығармашылық іс-әрекеттен тұрады. Оқушы қоғам өмірінде маңызды іс-әрекетке дайындалып жатқандықтан, оның оқу-танымдық әрекеті болашақ кәсіби әрекетінің дидактикалық бейнесі болуы керек. Сондықтан оқушының іс-әрекеті бағытталған, ал оның әлеуметтік және танымдық белсенділігі оның өмірлік жолын анықтаудағы ұмтылысы болып табылады.

Танымдық белсенділік дегеніміз - оқушының оқуға, білімге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Ал, «таным - ойдың білмеуден

білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой-өрісінің күрделі үрдісі» [4].

Танымдық қызығушылық бұл - адамның белгілі бір мақсатқа сай іс-әрекетке құштарлығы. Қызығушылық бұл адамның іс-әрекетіндегі мықты стимул беруші. Ол белгілі - бір мақсатқа бағытталған шығармашылық мінез-құлыққа ие. Қызығушылық – формасы танымдылық қажеттіліктен көрінеді, тұлғаның саналы түрде мақсатты іс-әрекетін бағыттап, қамтамасыз етеді.

Танымдылық қызығушылықтың маңызды белгілерінің бірі тұрақтылық болып табылады. Қызығушылық кейбір жағдайда өте ұзақ мерзімде болады, бірақ жағдайларға байланысты ол тез жоғалып та кетеді. Сондықтан қазақ тілінің пән мұғалімі оқушының қызығушылығын арттыра білу керек. Танымдық қызығушылық ол өздігінен дамуы мүмкін емес.

Танымдық белсенділіктің орындалуы оқушылардың оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүміндік беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Оқушылардың танымдық белсенділігі мына үш белгіге тән:

- Оқу- танымдық әрекеттің қоғамдағы маңыздылық бағыты;
- Оқу- танымдық әрекеттің интеллектуалдық сипаты;
- Оқу- танымдық әрекеттің реттеушілік сипаты.

Сондай –ақ, танымдық белсенділігін дамыту тиімділігі мынадай жетекші фактормен анықталады:

- Оқушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу;
- Оқу үрдісінде мәселелік оқытуды кеңінен енгізу;
- Материалдарды айтып түсіндіруде жүйелік ұстанымын қамтамасыз ету;
- Бірте-бірте күрделене түсетін тапсырмалар кешенін шешудегі қол жеткен табыстарды «нығайтуды» қамтамасыз ету, т.б.

Оқу үрдісі оқушылардың танымдық әрекеті нәтижесінде жүзеге асады, ал танымдық әрекеті негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Демек, оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру- оқу үрдісін ұйымдастыра білудің маңызы зор.

Сабақ беруде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға қойылатын негізгі талаптар:

- Оқушыларға қойылған оқу міндеттерінің мәні әрқашан түсінікті болуы керек, олар оқытудың мақсатын түсіну керек. Сабақ мәселе қоюмен басталу керек және оқушылардың алдыңғы тәжірибелеріне, олардың білім жүйесіне сүйене отырып жүргізілуі керек. Мұғалім оқушылардың оқытылатын материалға қызығушылығын арттыру үшін барлық тәсілдерді пайдалануы керек.

- Оқушылардың белсенділігінің маңызды шарты оқыту процесіндегі өзін-өзі бақылау мен өзін- өзі бағалау болып табылады. Сондықтан да оларды осындай қызметке қажеттілік пен дағды қалыптастыру мұғалімнің бірден бір міндеті болып табылады. Өзін- өзі бақылау мен өзін- өзі бағалау қазіргі оқыту технологиясының міндетті элементі болуы қажет.

- Білімді саналы және белсенді меңгеруде басты рөл жарқын үлгілерді белгісіз оқушының қосымша оқу материалын пайдалануы арқасында көрініс табатын қызығушылыққа беріледі. Саналылық және белсенділік принциптерін жүзеге асыру үшін оқылатын материалдың тек мазмұнына ғана емес, сондай–ақ оқыту процесінің өзіне де қызығушылық қалыптастыру қажет. Оқушыларға тек жаңа ақпарат алу ғана емес, сонымен қатар оқу, оларға таным процесінің өзі де қызық болуы керек. Бұл ережелерді сақтау жалған білім жинақтауды емес, сенімді қалыптастыруға мүмкіндік береді [5].

Оқыту үрдісінде оқушының танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін білімдер мен әрекет тәсілдерін алуды қажеттендіруді қалыптастыратын шарттарды, өзін- өзі бейімдеу шарттарын, мәселелерді шешудің түрлі нысандарын ұйымдастыру дағдыларын дамытудың шарттарын қамтамасыз етуі тиіс.

Оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейлеріне тоқталатын болсақ, оның ең жоғарғы деңгейі танымдық міндеттерді өз бетінше қоюмен, тапсырмалардың шешімін табуда неғұрлым тиімді жолдарын болжаумен және өз бетінше айқындаумен, өздігінен бағалаумен сипатталады. Ал орташа деңгей жоғары деңгейдің кейбір элементтерінің оқытушының көмегімен орындалатынымен сипатталады, мұнда мұғалім танымдық тапсырма беріп, оның шешуін бақылауы немесе оқушыға шешу тәсілдері көрсетуі тиіс. Төменгі деңгейде оқушыға белгілі бір әрекеттің үлгісі болғанда, оларды орындау тәсілдері туралы көмек болғанда ғана танымдық әрекетін ынталандыруға, белгілі тәсілдерге бағдарлануда көрініс табады.

Танымдық қызығушылықтың даму процесі – мұғалімнің практикалық жұмысы арқылы оқушының қызығушылығының қалыптасуына үлкен көмек көрсетеді. Оқушылар өздерінің оқыту процесіндегі бағдарының мәнін маңыздылығын ұғынып, оның ерекшеліктерімен заңдылықтарын – компоненттерін меңгеруге қажетті білім негіздерін игерсе, онда танымдық іс-әрекеттің тиімділігінің артқаны. Бұл оқушылардың өз мүмкіндіктерін пайдалана білуі, білімнің пайдасы мен маңызын саналы түрде ұғынып, түсінуге көмектеседі [6]. Оқушы білімді жай уақытша қажеттілік деп санаса, онда білімнің маңыздылығы төмендейді. Ал егер оқу әрекетін басқа әрекеттермен (шығармашылық, танымдық, қарым-қатынас, бағалау) байланыстырса, онда «білсем», «маған керек», «маған қажет» деген мотивтер ұласады.

Танымдық іс-әрекет, арнайы ұйымдастырылған мектептік оқытудан құралады, күрделі психологиялық білім бола отырып, оқыту процесінің өзімен

қоса өріледі. Танымдық іс-әрекет ерекше психологиялық феномен болып саналады. Психологиялық және педагогикалық әдебиеттерде таным процестері түйсіктен бастап, қабылдау және ойлаумен аяқталады. Мұның өзінде қарапайым шындық жатыр, адам өзінің қажеттілігінің келісімінсіз еш нәрсені қабылдай да, ойлай да алмайды. Сондықтан қандайда танымдық іс-әрекет құрамына әрекет немесе операция ретінде кіреді, я болмаса ерекше іс-әрекет бойынша қайта құралады. Ол үшін ең алдымен танымдық іс-әрекеттің маңыздылығын ескертуіміз тиімді. Оқыту материалдары баланың психикасына үлкен талаптармен келеді. Өйткені ұғыну - өте күрделі әрекет. Ұғынудың өзі бірнеше кезеңдерден тұрады. Мәселен, оның бірінші кезеңі дап аталып, онда бала нені қалай оқу керектігі жайында қажетті мағлұматтар алады.Екінші кезеңде бала ойындағысын өзіндік тәжірибесі арқылы көрсетеді. Ал, үшінші кезеңде ұғынғанын сөзбен тұжырымдайды, төртінші кезеңде бала ұғынған нәрсесін ойына ұстап тұрады да, бесінші кезеңде балада зат пен құбылыс туралы белгілі бір ұғым қалыптасатын болады.

Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін мұғалім тарапынан ұйымдастырушылық пен дұрыс басшылық және оған оқушылардың өздері белсенділік танытпағы ләзім. Ал оқушылардың жеке басының дамуына белсенді болуы үшін оны қажетсінуі, ізденуі, бағдарлай білуі, зерттеу біліктері болуы қажет. Бұл жерде оқушылардың қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етудің, сол жолда ізденісін, талабын ұштап, білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше [7].

Ең алғаш бала мектеп жасында тек қана білімді жаттау негізінде ғана алмай, оны практикалық яғни іс жүзінде жүзеге асыру негізгі қағида болып табылады. Оның барлығы тікелей мұғалімнің дағды жұмыстарын дұрыс жүргізе білуі мен оны жүзеге асыра білуі аса маңызды орын алады. Демек, осы орайда белгілі қытай ойшылы Конфуцийдің сөзін айта кетуге болады: «Естігенімді – ұмытамын, көргенімді – есте сақтаймын, өз істегенімді – меңгеремін»,- дейді.

Оқушыларға берілген дағды іс-әрекеттерді олардың тікелей түйсік арқылы қабылдауы деп айтуға болады. Оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамыту барысында олардың алдымен ойлау қабілетінің деңгейін анықтап алу шарт. Деңгейі анықталған оқушыларға деңгейлік тапсырмаларды беруге болады. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтсақ, оқушыларға деңгейлік тапсырманың мәні бұл оқушылардың ең алдымен ойлау қабілетінің дамуына, сонымен қатар қоршаған ортадағы өз дүниетанымдарын кеңейтуге ықпал етеді.

Әдебиеттер

1 Рысбекова А. «Танымдық қабілетті арттыру шрттары », «Қазақстан мектебі» журналы №7-2010ж, 38-39 беттер.

2 Ильясов С. «Танымдық белсенділікті дамыту — өзекті мәселе», «Қазақстан мектебі» журналы №2-2011 ж, 66-67 беттер.

3 Рысбекова А.Оқушының оқуға деген қызығушылығын арттыр: Алматы, Бастауыш мектеп 2004 №1 9-10 б.

4 Мустоятова А. Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру: Алматы, Бастауыш мектеп 2006 №5 14 б.

5 Ергалиева Л. Ж. Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру жолдары [Текст] / Л. Ж. Ергалиева // Молодой ученый. — 2015. — №8.2. — С. 23-25.

6 Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. «Мектеп» 1978ж.

7 Қ.Салпынова. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру арқылы оқу белсенділігін арттыру: Алматы,Бастауыш мектеп 2005 №7 27 б.

Жияшева Ж.Ш., Нурадинова Г.Н., Досжанова Ж.Т.,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ

Аннотация. Қазақстан мектептеріндегі математика бойынша мемлекеттік білім беру стандарты тұлғаның шығармашылық, танымдық қабілеттерін дамытуды, жоғары білікті мамандарды даярлауды көздейді. Осыған байланысты, орта мектепте математиканы оқыту білім жүйесі болып табылатынын және білімді сапалы қолдану дағдылары мен дағдыларының берік қалыптасуын білдіретінін ескере отырып, ол бастауыш мектепте математикалық мәдениет пен сауаттылықты арттыруға бағытталған. Бұл мақсаттарға жетуде сыныптан тыс жұмыстар да маңызды рөл атқарады. Бастауыш мектептегі сыныптан тыс жұмыстар сабақтан тыс жұмыстар бүкіл оқу процесінің ажырамас бөлігі, сабақтағы жұмыстың табиғи жалғасы болып табылады. Математика ежелгі заманнан бері оқушылардың дамуында ерекше орын алып келеді. Математика ғылымы басқа ғылымдар мен техниканың қарқынды дамуына айтарлықтай үлес қосты. Математика барлық ғылымдардың логикалық негізі болғанымен, ол оқушының дұрыс ойлау мәдениетін қалыптастырады, дамытады, нығайтады, сонымен қатар басқа салаларды дұрыс қабылдауға көмектеседі.

Кілттік сөздер: бастауыш мектеп, оқушылар, математика, сыныптан тыс жұмыстар, логикалық ойлау, математикалық сауатылық.

ВНЕКЛАССНАЯ РАБОТА СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. Государственный стандарт образования по математике в школах Казахстана предусматривает развитие творческих, познавательных способностей личности, подготовку высококвалифицированных специалистов. В связи с этим, учитывая, что преподавание математики в средней школе представляет собой систему знаний и представляет собой прочное формирование навыков и умений качественно применять знания, оно направлено на повышение математической культуры и грамотности в начальной школе. Важную роль в достижении этих целей играют и внеклассные мероприятия.

Внеклассная работа в начальной школе Внеурочная деятельность является неотъемлемой частью всего учебного процесса, естественным продолжением работы на уроке. Математика с древних времен занимает особое место в развитии учащихся. Математическая наука внесла

значительный вклад в бурное развитие других наук и техники. Хотя математика является логической основой всех наук, она формирует, развивает, укрепляет культуру правильного мышления учащегося, а также помогает правильно воспринимать другие области.

Ключевые слова: начальная школа, учащиеся, математика, внеклассная работа, логическое мышление, математическая грамотность.

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES ARE A MEANS OF DEVELOPING STUDENTS' KNOWLEDGE

Abstract. The state standard of education in mathematics in the schools of Kazakhstan provides for the development of creative, cognitive abilities of the individual, the training of highly qualified specialists. In this regard, given that the teaching of mathematics in secondary school is a system of knowledge and is a solid formation of skills and abilities to apply knowledge qualitatively, it is aimed at improving mathematical culture and literacy in primary school. Extra-curricular activities also play an important role in achieving these goals.

Extracurricular activities in elementary school Extracurricular activities are an integral part of the entire educational process, a natural continuation of work in the classroom. Mathematics has occupied a special place in the development of students since ancient times. Mathematical science has made a significant contribution to the rapid development of other sciences and technology. Although mathematics is the logical basis of all sciences, it forms, develops, strengthens the culture of the student's correct thinking, and also helps to correctly perceive other areas.

Keywords: elementary school, schoolchildren, mathematics, extracurricular activities, logical thinking, mathematical literacy

Егемен еліміздің болашағы, оның материалдық және рухани дамуы жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесінің деңгейіне байланысты. Сондықтан да қоғамның білім беру жүйесін жаңғырту мен жетілдіре түсу деген талап - тілектерден және ниеттен туындап отырған мемлекеттік деңгейдегі іс - әрекеттер мен шаралар жүзеге асырыла бастады. Жалпы білім беретін мектептің бастауыш буынында математиканы оқытудағы мақсат - оқушылардың математикалық білім негіздерін, математикалық мәдениетін, сауаттылығын арттыру болып табылады. Мұндай мақсатқа қол жеткізуде сыныптан тыс жұмыстар үлкен роль атқарады.

Мектепте сабақтан басқа оқытуды ұйымдастырудың бір формасы - сыныптан тыс жұмыс болып табылады. Жан-жақты дамыған жеке адамның өнімді еңбек етуіне, өз бетінше ізденуіне итермелейтін оқытудың тәрбиелік ықпалын жетілдіруді сыныпта, оқу уақытында ғана емес, сондай-ақ сыныптан тыс жұмыстарда да жетілдіру көзделеді. Сыныптан тыс жұмыс - сабақтан тыс

уақытта оқушының білімін тереңдетіп, біліктілігін арттыру үшін, сонымен қатар бос уақыттарын саналы және белсенді өткізу мақсатында жүргізілетін жұмыс [1]. Сыныптан тыс жұмыс - білім алушының бос уақытын дұрыс ұйымдастыруға бағытталған жұмыс түрі болып табылады.

Математикадан өткізілетін сыныптан тыс жұмыстар – жалпы білім беретін мектептердегі оқу–тәрбие процесінің маңызды құрамдас бөлігі.

Математикадан жүргізілетін сыныптан тыс жұмыстардың негізгі мақсаты – оқушылардың математикаға деген қызығушылығын арттыру, шығармашылық қабілеттері мен дербестіктерін жан–жақты дамыту. Сонымен бірге, оқушылардың практикалық дағдылары мен білімдерін тереңдете түсу, логикалық ойлауды, тапқырлықты, математикадық қырағылықты дамыту, неғұрлым қабілетті және дарынды балаларды таныта білу, олардың ой-өрісінің әрі қарай дамуына көмектесу, математикаға қызығушылығын арттыру, тәртіпке, ұйымшылдыққа, табандылыққа, еңбекке, ұжымдыққа баулу, оқушыларды өзіндік және ғылыми-зерттеу жұмыстарының ең қарапайым дағдыларын үйретуге баулуға жол ашу.

Сыныптан тыс жұмыстардың маңызды міндеттері:

а) оқушылардың танымдық белсенді лігі мен пәнге деген ынтасын қалыптастыру;

б) математикалық білімдерін тере ңдету;

в) дүниеге ғылыми көзқарастарын кеңейту болып табылады.

Математикадан жүргізілетін сынып тан тыс жұмыстарды мазмұны жағынан екі топқа бөлуге болады.

1. Бағдарламадағы материал ды қосымша өту.

2.Математиканы ерекше қабілетпен қызығып оқитын оқушылармен жүргізілетін жұмыстар.

Сыныптан тыс жұмыстарын оқушы бойында пәнге деген терең қызығушылық тудыратындай, танымдық әрекетін арттыратындай, сабақта алған білімдерін салыстырғанда, неғұрлым терең, тәжірибе жүзінде іске асыра білетіндей етіп ұйымдастыру керек. Сыныптан тыс жұмыстарға оқушының қатысуы оның қызығушылығымен тікелей байланысты. Сондықтан сыныптан тыс жұмыстардың әрбір түрлері мен оларды жүргізу тәсілдері оқушылардың сабаққа деген дайындықтары мен қызығушылықтарын, дағдыларын жандандыруда, алған білім деңгейлерін тереңдетуде, оны оқушы санасына бекітуде маңызы ерекше. Сонымен дұрыс ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыс бастауыш мектептегі оқу-тәрбие үрдісінің бүкіл жүйесін белсендіруіне ықпал етеді.

Сыныптан тыс жұмыстар арқылы оқушылардың логикалық ойлауын дамыту мақсатында мынадай жұмыс түрлерін ұсынуға болады. Олар: логикалық жаттығулар, ойын, ертегі тапсырмалар мен ертегі үзінділерінен қызықты басқатырғыштарды шешу, олимпиадаларға қатыстыру, қызықты ертегілер, қойылымдар, ертеңгіліктер ұйымдастыру, саяхат, викториналар

өткізу, қызықты логикалық материалды білуге негізделген тапсырмалар орындату, қалып кеткен фигураны табуға арналған логикалық тапсырмалар, фигуралар қатарын жалғастыру т.б., ребустар, лабиринттер, жұмбақтар, басқатырғыштар шешу, әзіл есептер, өлең есептер шығару, сценалық жұмыс формаларына қатынастыру, шығармашылық немесе логикалық ойлауды талап ететін тапсырмаларда неғұрлым тиімді тәсілді анықтау, сыныптан тыс жұмысқа сәйкесінше ойын ұйымдастыру, түрлі геометриялық фигураларды құрастыру, танымдық ойындар және т.б. өткізуге немесе тапсырманы орындауға өз жолдастарын ұйымдастыру, саяхат кезінде пәнге байланысты мәліметтер жинақтау, жинақталған пәнге байланысты материалдар бойынша бірнеше тапсырмалар құрастыру, өмірлік жағдайларға байланысты есептер шығару, пәндік үйірме жұмыстарына қатынасу, ұйымдастырылатын көпшілік жұмыстарына дидактикалық ойындар өткізу барысындағы жеке жұмыстарға ат салысу, қабырға газеттерін шығаруда, қойылымдарды безендіруде бірігіп жұмыс істеу, командалық жарыстар ұйымдастыру, кештер, қойылымдар ұйымдастыру, көрнекіліктер, ойынға қажетті заттар жасау, рөлдік ойындарға қатынасу, жоспар бойынша жұмыс істейтін пәндік үйірме, бұрыштар ұйымдастыру болып табылады [2].

Мұндай ойын - есептер, әртүрлі сыныптан тыс жұмыстарда түрлендіріліп беріліп отырады. Олардың барлығы да оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеріп, оларды жігерлендіретін, белсенділіктерін арттыратындай етіп ұйымдастырылады. Бұл ойын - есептері балаларды зерделікке, қиядауға, логикалық ойлауға, тапқырлыққа, байқампаздыққа, тапсырманы шешу тәсілдерін меңгеруге тәрбиелейді.

Сыныптан тыс жұмыстарды жүргізу үшін мұғалімнің білімі терең, жан-жақты дамыған, педагогикалық шеберлігі болуы — басты мәселе. Сабақтан тыс уақытта жұмыстарды жүргізу кезінде мұғалім оқушының талап-тілегін, қызығатын мәселелерін жан-жақты қамтуға мүмкіндік табады. Математикадан үлгірмеудің, бір себебі — оқушылардың пәнге аз қызығатындығы. Әрине, сабаққа деген қызығуды мұғалім оны жүргізу үстінде тудырса, ал жүйелі түрде жүргізілетін сыныптан тыс жұмыстар бұны одан әрі дамытуға себепші болады.

Оқушылар сабақта, ойын немесе жұмыс үстінде ойлау, өлшеу, есептеу, табу, зерттеу сияқты процестермен кездеседі. Оларды ұштау, жетілдіру - мұғалім міндеттерінің бірі. Осы мағынада түрлі жаттығулардың - математикалық есептердің, математикалық сөзжұмбақтардың, ойындардың рөлі зор. Белгілі педагог В.А.Сухомлинскийдің басқаруындағы мектеп тәжірибесі көрсеткендей, оқушыларды еліктетіп, жігерлендірмейінше, тәрбиенің нағыз өз мәнінде болуы мүмкін емес. Міне, сондықтан да сабақ үстінде іздену мәселесін міндет етіп қойып, оны шешуде түрлі ойындарды пайдалансақ, сабақтан тыс шұғылданыстар бұларды толықтыра түсуге арналады [3].

Алдымен математикадан жүргізілетін сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру және оны өткізудің әдістемелік негіздері мынада екендігін ескерген жөн:

- Сыныптан тыс жұмыс оқушылардың сабақта алған білімдері мен дағдылары негізінде ұйымдастырылады.
- Сыныптан тыс жұмыс оқушы инициативасынан басталып, олардың жеке қажеттіліктерін өтейтіндей бағытта жүргізілуі тиіс.
- Сыныптан тыс жұмыс оқушыларды математикаға қызықтыру мақсатын көздеуі тиіс.
- Мұғалім ол үшін жүйелі, әрі жоспарлы жұмыстар жүргізеді.

Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері де көздеген мақсаттарына қарай: сергіту минуттарындағы қызықты математика элементтері, математикалық газет, математикалық бұрыш, математикалық үйірме, математикалық кеш ұйымдастыру, математикалық жарыстар, экскурсиялар, математикалық ойындар болып бөліне береді.

Сыныптан тыс жұмыстардың әдістемелік негіздері мен мақсаттары айқындалғаннан кейін, оқушылар ұжыммен жүргізілетін жұмыстың түрлері таңдалады. Ол мәселені мұғалім сынып тілегі, материалдың көлемі, оқушылардың қатысымдылығы сияқты фактілермен айқындайды.

Сыныптан тыс жұмыс түрлері:

Қызықты есептер - сыныптан тыс жұмыстар кезінде шешілетін есептер мына бағытта болуы керек. Математикадан бастауыш сыныпта етілетін, бірақ қиын шығарылатын есептер мен тапқырлықты талап ететін логикалық есептер астарласып келуі тиіс. Берілетін есептер оқушылардың жас шамасына шақталып, оқушыны жасытпай, қайта жігерлендіретін, математикалық инициативасын артыратындай, түсіндіруі жеңіл, тұжырымдалуы қысқа болғаны жөн. Есеп зерделікке, қиялдауға, логикалық ойлауға, тапқырлыққа, байқампаздыққа, есепті шешу тәсілдерін меңгеруге тәрбиелейтіндей болуы керек. Сондай-ақ есеп өмірден алынатындығын танытатындай болуы қажет. Қызықты есептер өлең, әзіл, ермек, викторина түрінде де жазыла береді.

Сыныптан тыс оқуды белсенді ұйымдастырушы және оны басқарушы да мұғалім болуға тиіс. Сондықтан мұғалім өз оқушыларының кітапқа деген ынтасын үнемі арттыруымен бірге, олардың қандай кітап оқуға тиіс екендіктеріне де бағыт беріп отырады. Балалар бастауыш сыныпты бітіргенде, совет ақын-жазушыларының белгілі шығармаларымен таныс болулары қажет екенін де үнемі есептеп отырады.Сыныптан тыс оқу жұмысын балалар мектепке келген кезден бастаған жөн.

Математикалық олимпиадалар – сыныптан тыс жұмыстардың және оқушылардың жаппай бәсекесін туғызатын тиімді тәсілдердің бірі. Әдетте олимпиадалар математикалық үйірме жұмысының өзіндік қорытындысы да болып табылады. Мұнда оқушылар әр түрлі математикалық мәселелерді еркін талдай білуге машықтанып, алғырлығын танытады, өзінің математикалық

дайындық деңгейін байқап көреді. Олимпиада оқушының пәнге қызығуын арттырып, математикалық ойлаудың жоғары мәдениетін қалыптастырады. Олимпиада үшін есептерді іріктеудің маңызы зор. Олар мектеп программасы шеңберінде жүргізілуге тиісті, сондықтан I турда олимпиадаға тілек білдірген кез келген оқушы қатыса алады. Сонымен бірге олимпиадалық есептер алғырлық, тапқырлық қасиеттерді талап етеді және оқушының есепті ой елегінен өткізіп, өзіне сыни тұрғыдан қарай білу қасиетін қалыптастыруы қажет. Ал, қандай бір математикалық баяндаудағы есептерді дәлелдеуге білімпаздық, терең ойлау, қорытынды жасай, талдай білушілік талап етіледі. Сондықтан, математикалық олимпиаданың ерекшелігінің бірі ретінде математикалық ойлаудың барлық формаларында шығармашылық элементі бірінші кезекке тұрады. Сонымен математикалық олимпиада жеке адамның табандылығымен мақсаткерлігін, еңбексүйгіштігі мен дербес ой-қорытуын, ғылыми-зерттеушілік қабілетін ұштауға септігін тигізеді.математикалық олимпиада талантты оқушыларды іріктеуге, сөйтіп болашақ жас ғалымдардың университет қабырғасында одан әрі оқуына жол ашады [4].

Оқушылардың мотивациясын жоғарылату мақсатында математикадан сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру және онда олардың жеке ерекшеліктерін ескеру мұғалім үшін тиімді болмақ. Сонымен қатар ол оқушылардың қызығуы мен белсенділігін арттырады, оларды өзіне сенімді болуға шақырады, бірлесіп жұмыс жасауға жұмылдырады.

Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру келесі принциптерге негізделуі қажет:

1. Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың өз қалауы бойынша олардың бейімділігіне, қабілетіне, мінезіне қарамастан бәріне бірдей ерікті жүргізілуі керек.
2. Бастауыш мектепте ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар жеке, топтық, жалпы көпшілікпен жүргізілетін болып үш түрге бөлінеді. Әр пәннің сыныптан тыс жұмыстары осы үш түрлі де қамтуы керек.

Бастауыш мектепте ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың санасы мен тәртібіне, білімі мен біліктерін тереңдетуге және кеңейтуге әсер ететін күрделі үдерістің ажырамас бөлігі болатын басты фактор.

Бастауыш мектепте ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар арқылы

- олардың білімдерін терең және тиянақты меңгеруді қамтамасыз ету;
- оқушылардың ақыл-ойын жетілдіру; логикалық ойлауын дамыту;
- білімдерді тұтастай меңгеру;
- оқу материалының негізгі мазмұнын есте сақтау сияқты мәселелер өте маңызды болып табылады.

Оқушылардың сыныптан тыс оқуын ұйымдастырудың бір жолы – оқу жұмысын дұрыс жоспарлау [5]. Сыныптан тыс оқу былайша жоспарланады:

сыныптан тыс оқуға жалпы сипаттама беру; сыныптан оқуға байланысты ұйымдастыру жұмыстары; әр сынып оқушыларының жас ерекшелігіне қарай анкеталық сұрақтарға жауап алу; сыныптан тыс оқу сабағы, кеш, диспут, оқырмандар кконференциясы, семинар, ауызша журнал, әдебиет үйірмесі сияқты сыныптан тыс жұмыстардың жекелеген түрлеріне үлгі жоспар беру; оқушылардың жазған шығарма, мазмұндама үлгілері, қолжазба журналы, жинақ пен альбомдар, әдеби бюллетень, қабығы газеттерін шығару, т.б. Осындай жоспар үлгісі жасалғаннан кейін түрлі көрнекіліктер дайындалады: әдеби стенд, альбомдар, оқушылардың көркем әдебиет күнделіктері мен шығарма үлгілері, кейіпкерлер бейнесін иллюстрияциялау, әдеби кештердің жоспарларын дайындау, диспут, конференция тақырыптарын белгілеу, әдебиет үлгілерінің тақырыптары, т.б.

Сыныптан тыс оқуға көбірек уақыт бөлген жөн. Өйткені қазір балалар кітап оқудан қалды. Көпшілігі теледидар мен компьютерге назар аударып кеткенін жақсы білеміз. Оқушылар кітапты аз оқығандықтан ойларын еркін жеткізе алмайтындықтары эксперимент нәтижелерінде анық байқалды. Сыныптан тыс оқудың жүйелі жоспары мектептің іс жоспарына еніп, педагогикалық кеңесте бекітіледі.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндеттер қойып отыр. Ол - өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру. Оларды даярлау үшін білім беру саласында қазір дидактиканың мүмкіншіліктерін, жаңа идеяларды және білім беру технологияларын сарқа пайдалану қажет болып отыр.

Сыныптан тыс жұмыс оқушыларға тәрбие беру құралы, сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылатын мақсатқа бағытталған іс болып табылады. Сыныптан тыс тәрбие жұмысына барлық оқушылар қамтылуы керек және оған ата-аналар, еңбек ұжымдарының өкілдері, өндіріс орындары, студенттік педагогикалық бөлімдер қатынасады. Негізгі мақсаты оқушылардың бастамалары мен өзіндік іс-әрекеттердің дамуы. Негізгі міндеті - сабақтан соңғы бос уақытты ұйымдастыру процесінде білімнің түрлі салаларына оқушылардың танымдық қызығуын қалыптастыру, әлеуметтік белсенділігін тәрбиелеу, іс-әрекет түрлеріне қажеттіктерін, дарыны мен қабілеттерін дамыту, мамандыққа бағдар беру, қоғамдық мәні жан-жақты дамыған оқушының сапаларын үздіксіз, бірізді тәрбиелеу. Бастауыш сыныптарға сыныптан тыс жұмыс, көп жағдайда, қамқоршы ата-аналар көмегімен сыныптың оқушылар іс-әрекеті төңірегінде жүргізіледі. Сыныптан тыс жұмыс сабақ сияқты уақытпен шектелмегендіктен, оның мазмұнын ұйымдастыру формалары мен әдістерін өзгертіп отыруға мүмкіндік береді. Сыныптан тыс жұмыс оқушыларды көптеген іс-әрекет түрлеріне қатынастыруға, ол іс-әрекет

түрлерінің тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалануға қолайлы жағдай туғызады [6].

Бастауыш мектеп жасындағы балалармен сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырып, өткізуге жетекшілік рөл – мұғалімдікі. Ол ата-аналардың, жұртшылықтың, еңбек ұжымдарының, қамқоршы оқушылардың күшін біріктіреді. Сыныптан тыс жұмыстар бұл кезде оқушылар ұйымдарының іс-әрекетімен тығыз бірлікте жүргізіледі. Оқушылардың қоғамдық мәнінің әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруға, жасампаздық қабілеттері мен дарындарының дамуына мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс оқыту мұғалімнің ұйымдастыру шеберлігімен іске асады. Сонымен қатар сыныптан тыс оқыту әртүлі жұмыстар арқылы жүзеге асады. Сол жұмыстар арқылы оқушылардың бос уақыттарын тиімді пайдалануға, өз қабілетін танып білуге, қосымша жұмыс жасауға үйретіп, дүниетанымын кеңейтеді. Оқыту барысында оқушылардың сыныпта алған білімін дамытып, оны ары қарай жетілдіруде сыныптан тыс жұмыстардың маңызы зор. Сыныптан тыс жұмыстардың оқушылардың белсенділігін арттыруда, өзіндік көзқарасының қалыптасуында, білімін жетілдіруде бірден – бір маңызды тәрбие құрамы екендігін көреміз. Сыныптан тыс жұмыстарды дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылар бойында ұйымдастырушылық, белсенділік дамиды. Математика сабағындағы сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың шығармашылық ойын дамытып, өзіндік іздену жұмыстарына баулиды [7]. Осыған орай оқушы бағдарламада белгіленген білімді игеріп қана қоймай, жан – жақты ізденіп, ой - өрісін дамытады. Сыныптан тыс оқыту оқу мен тәрбие саласындағы барлық жұмыстарды әрі дамытып, жалғастыру мақсатын көздейді. Оны жүзеге асыру жолында мұғалім ең озық әдістерді таңдап алып, оны іс жүзінде пайдалана білуі қажет. Бұл шаралардың бәрі мұғалімнен көп ізденісті күтеді. Сыныптан тыс оқытуды жүйелі түрде таңдап алғанда, адам тәрбиесіне айтарлықтай үлес қоса алады. Жұмысты осылайша ұйымдастыру оқушылардың математика пәніне мұқият болып, оған ерекше ықылас қоюына жол ашады.

Әдебиеттер:

1 Әбілқасымова А.Е. және басқалар. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. Алматы-1998ж.

2 Темірбекова А.А. Методика преподования математики. Учеб.пособие для студен.высш.учеб.заведений –М:Гумманист.Изд.центр ВЛАДОС, 2003-176 б.

3 ҚР жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. Жалпы бастауыш білім. – Алматы, РОНД, 2002.

4 Қожабаев Қ. Математиканы оқыту әдістері. Алматы «Санат»-1998ж.

5 Елубаев С. Бастауыш кластарда математикадан жүргізілетін кластан тыс жұмыстар. - А: 1985.

6 Т.Қ.Оспанов, Ш.Х.Құрманалина, С.Қ.Құрманалина. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі. – Астана, Фолиант, 2007.

7 Бастауыш мектепте бірнеше сыныпты бір уақытта оқыту туралы: мақалалар жинағы (ред. Басқарған Ғ.Бегалиев). – А., 1950.

Yakubov O‘tkir Shermamatovich,
Termiz davlat pedagogika instituti dotsenti

УДК: 94(5); 31/325.

YAQIN TARIXDAGI “TOSHKENT ZILZILASI” VA UNING DEMOGRAFIK JARAYONLARGA TA’SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning ikkinchi yarimi boshida (1966y) “Toshkent zilzilasi” natijasida O‘zbekistonda iqtisodiyotdagi, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar, zilzila oqibatlari va uning demografik jarayonlarga ta’siri haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: “Toshkent zilzilasi”, vayronagarchilik, boshpanasizlar, nogironlar, o‘lim, migratsiya, aholi tarkibi, rusiyzabon aholi.

«ТАШКЕНТСКОЕ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ» В НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются изменения в экономике и общественной жизни Узбекистана в результате «Ташкентского землетрясения» начала второй половины XX века (1966 г.), последствия землетрясения и его влияние на демографические процессы.

Ключевые слова: «Ташкентское землетрясение», разруха, бездомные, инвалиды, смерть, миграция, состав населения, русскоязычное население.

"TASHKENT EARTHQUAKE" IN RECENT HISTORY AND ITS IMPACT ON DEMOGRAPHIC PROCESSES

Abstract: This article examines changes in the economy and public life of Uzbekistan as a result of the "Tashkent earthquake" of the beginning of the second half of the twentieth century (1966), the consequences of the earthquake and its impact on demographic processes.

Key words: "Tashkent earthquake", devastation, homeless, disabled, death, migration, population composition, Russian-speaking population.

Kirish. XX asrning ikkinchi va uchinchi choragida O‘zSSR aholisining qishloq hayoti qishloq xo‘jaligi va jamoalashtirishga qattiq yo‘naltirilgan edi. Bu davrda Sovet hukumati qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish (qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sanoatini rivojlantirish) siyosatini olib bordi, bu esa qishloq aholisi hayotida sezilarli o‘zgarishlarni sodir qildi[1]. Ammo, O‘rta Osiyoda qishloq xo‘jaligining yuritishning qulayliklari (quyosh radiatsiyasining yuqoriligi) bilan bir qatorda muammolari ham doimo mavjud bo‘lib kelgan. Ulardan biri mintaqada tarqalgan tuproq tiplari sobiq “Ittifoq”ning boshqa mintaqalari tuproqlaridan keskin farq qiladi. Bu bahorda jala yoki do‘l yog‘ishi kuzatilsa, ekinlardan yillik kutilgan hosilni olish imkonini bermaydi. Shuningdek, respublikaning murakkab rel’ef hususiyatlariga egaligi, muntazam ko‘chki, sel kabi ofatlarning tez-tez sodir bo‘lib turishi. Bu ham o‘z navbatida aholi turmushida iqtisodiy ahvolni yanada og‘irlashtirdi. Uchinchidan, mintaqaning seysmik zonada joylashganligi, zilzilalarning muntazam sodir bo‘lib turishi ham aholi hayot tarziga kutilmaganda katta falokatlarni olib keladi.

Tadqiqot metodlari. Maqolani tayyorlashda omillarni tahlil qilish usuli, (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, demografik va etnik omillar) tarixiy tamoyil, tarixiy qiyoslash va umumlashtirish kabi metodlardan foydalanildi.

Muhokama va mulohazalar. 1945-yildan 1960-yilgacha bo‘lgan davrda zilzilaning Toshkent shahri aholisi o‘lim ko‘rsatkichlariga ta’siri juda katta bo‘lgan. Bu vaqtda sodir bo‘lgan eng kuchli zilzilalardan biri 1966 yil 26 aprelda sodir bo‘lgan Toshkent zilzilasidir.7,2 magnitudali ushbu zilzila shahar infratuzilmasi va turar-joy binolarining katta qismini yo‘q qilishga olib kelgan[2]. Ushbu zilzila natijasida ko‘plab odamlar halok bo‘lgan yoki nogiron bo‘lib qolgan. Albatta, o‘z davrida katta sa’y-harakatlar bilan qutqaruv operatsiyasi va shaharni tiklash ishlari tashkil etilgan, ammo zilzilaning jiddiy oqibatlarni hali ham aholi unutgani emas. Ko‘p odamlar uylaridan ayrilib, vaqtinchalik boshpanalarda yashashga majbur bo‘lishgan.

Afsuski, ushbu zilzila qurbonlari soni va uning 1945-yildan 1960-yilgacha bo‘lgan davrda Toshkent aholisining umumiy o‘limiga ta’siri haqida aniq ma’lumotlar yetarli emas. Buing bosh sababi, sobiq “Ittifoq”ning turli mintaqalaridan minglab odamlar Toshkent shahrini tiklash uchun safarbar qilingan. Aholini ro‘yxatga olishning imkoni bo‘lmagan. Ba’zi mahallalar butunlay vayron bo‘lgan yoki yer o‘z qa’riga tortib ketgan. Biroq, zilzila bu davrda ayniqsa uy-joylarning vayron bo‘lishi va vayronalardan topilmagan odamlar hisobiga zilzila shahar aholisining umumiy o‘limiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

1966-yilda Toshkent shahrida sodir bo‘lgan zilzila oqibatida o‘lim va ijtimoiy zarar juda katta edi. 7,2 magnitudali bu zilzila shaharning muhim qismini vayron qilgan va ko‘plab odamlarning hayotiga zomin bo‘lgan. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, qurbonlar soni ancha yuqori - 15000 kishigacha. Bundan tashqari, 3000 dan ortiq

odam turli og‘irlikda yaralangan. Ko‘plab turar-joy va jamoat binolari, yo‘llar butunlay vayron qilingan, aloqa va elektr ta’minoti buzilgan. Bu minglab odamlarni evakuatsiya qilishga va tirik qolganlar uchun vaqtinchalik boshpanalar bilan ta’minlash zaruriyatini sodir etgan.

1966-yilgi zilziladan ijtimoiy zarar ham juda katta bo‘lgan. Ko‘pgina oilalar uylarini va barcha mol-mulklarini yo‘qotgan, ular boshpanasiz qolgan va vaqtinchalik uy izlashga majbur bo‘lishgan[3]. Shuningdek, u dafn etiladigan odamlarning yaqin qarindoshlariga yordam ko‘rsatish va shaharni tiklashni tashkil etish uchun davlat va mahalliy hokimiyatlarga katta majburiyatlarni yuklagan. Zilzila Toshkent shahrida sodir bo‘lgan eng jiddiy tabiiy ofatlardan biri bo‘lib, bu aholi hayoti va sog‘lig‘iga jiddiy zarar etkazgan hamda shahar iqtisodiyoti va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir qilgan.

Shuningdek, zilziladan aziyat chekkan rusiyzabon aholining ko‘plab oilalari O‘zbekistonning boshqa shaharlarida yoki hatto SSSRning boshqa mintaqalarida boshpana izlashga majbur bo‘lganlar. Buning sababi shundaki, zilziladan keyin yangi uy-joy qurish va vayron bo‘lgan hududlarni tiklash uzoq vaqt talab qilgan[3].1966-yildagi Toshkent shahridagi zilzila rusiyzabon aholining ko‘plab ko‘chib kelishiga sabab bo‘lgan, Zilzila vaqtida zilziladan zarar ko‘rganlari esa, aksincha ko‘chib ketgan yoki ko‘chirilgan[4]. Vayronagarchilik va ishonchsizlik tufayli qisman evakuatsiya qilinganlaridan tashqari ham ko‘chib kelganlar hisobiga Toshkentda rusiyzabon aholining katta qismi yashagan.

Ammo shuni ta’kidlash joizki, Toshkentning ko‘plab rusiyzabon aholisi shaharda qolib, ishlashda davom etganlarning ham salmog‘i yuqori bo‘lgan. Natijada, Toshkent turli etnik guruhlar va tillarni, shu jumladan rus tilini o‘ziga jalb etuvchi ko‘p millatli markaz bo‘lib qolgan. Shunday qilib, 1966-yildagi Toshkentdagi zilzila rusiyzabon aholining bir oz ko‘chirilishiga sabab bo‘lsa-da, bu rus aholisining ommaviy va to‘liq chiqib ketishiga olib kelmagan. Yuqorida ta’kidlangan omillarga ko‘ra 1966-yilda Toshkentda sodir bo‘lgan zilziladan keyin rusiyzabon aholi soni va uni ko‘chirish to‘g‘risidagi aniq ma’lumotlar keng hujjatlashtirilmagan va mavjud emas.

Sovet Ittifoqi davrida ko‘plab mintaqalarda, shu jumladan O‘zbekistonda rus tili keng tarqalgan va Toshkentning ko‘plab rusiyzabon aholisi shaharning etnik va lingvistik diversifikatsiyasining bir qismi bo‘lgan. Zilziladan keyin yangi binolarni, shu jumladan yangi turar-joy majmualarini sezilarli darajada rekonstruksiya qilish va qurish ishlari amalga oshirilgan.

Natijada, Toshkentda etnik guruhlar aralashib, boy madaniy xilma-xillik va ko‘p tilli muhit paydo bo‘lgan va bu muhit millatlarning asemlyatsiyasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. 1950-yillar urushdan keyingi tiklanish davri bo‘lgan. Jumladan, 1950-yilda respublika aholisi 6 314 991 kishini tashkil etgani holda 192 146 kishi tug‘ilgan, o‘lim ko‘rsatkichi esa, 54 631 kishi bo‘lgan. Tabiiy o‘sish 137 515 kishi ya’ni 21,7 promilleni tashkil qilgan. 1953-yilga kelib esa, respublika aholisi 6 908 964 kishini tashkil qilib, 1950-yilga nisbatan 594 973 kishiga, tug‘ilish

1,4 promillega, o‘lim ko‘rsatkichi 0,2 promillega, tabiiy o‘sish 1,2 promillega ortgan. 1956-yilda 1950 yilga nisbatan aholi soni 1 152 019 kishiga ko‘paygan. Shuningdek, 1950-yilga nisbatan tug‘ilish 5,4 promillega, tabiiy o‘sish 7,8 promillega ortgan va o‘lim ko‘rsatkichi 2,4 promillega kamayib, o‘lim ko‘rsatkichida ijobiy saldoni hosil qilgan.

1-jadval

1950-1960-yillardagi demografik jarayonlar

	Умумий aholi	**Tug‘ilish**	**Tug‘ilish (1000 kishiga)**	**O‘lim**	**O‘lim (1000 kishiga)**	**Tabiiy o‘sish**	**Tabiiy o‘sish (1000 kishiga)**
1950	6 313 991	192 146	30,4	54 631	8,7	137 515	21,7
1951	6 511 016	207 302	31,8	49 275	7,5	158 027	24,3
1952	6 703 982	223 498	34,8	55 008	8,2	168 490	26,6
1953	6 908 964	219 874	31,8	60 862	8,7	159 012	23,1
1954	7 084 989	237 489	33,5	58 321	8,2	179 168	25,3
1955	7 256 028	248 563	34,2	59 392	8,2	189 171	26,0
1956	7 466 010	267 216	35,7	46 183	6,2	221 033	29,5
1957	7 720 112	276 692	35,8	47 537	6,1	229 155	29,7
1958	7 978 997	300 674	37,6	48 424	6,0	252 250	31,6
1959	8 252 119	305 115	36,9	50 217	6,1	254 898	30,8

Manba: Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda Uzbekskaya SSR. –M, 1962; Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda Uzbekskoy SSR. –M, 1972.

Aholi 1959-yilda 1950-yilga nisbatan 1 938 128 kishiga ko‘payib, tug‘ilish 6,6 promillega, tabiiy o‘sish 9,1 promillega ortgan va o‘lim 2,5 promillega kamayib ijobiy saldoni hosil qilgan. Ushbu o‘zgarishlar O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim oqibatlarga olib kelgan va shu sababli demografiya sohasidagi olimlar va mutaxassislarning e’tiborini tortgan. O‘zbekistonda aholi takror barpo bo‘lish jarayonini o‘rganish XX asrning 60-yillaridan boshlab rivojlandi. Bu borada ustoz aholishunos olimlar M.K.Qoraxonov, I.R. Mullajonov, O. Otamirzaev, M. Bo‘rievalar o‘tkazgan tadqiqotlar ahamiyatlidir[5,6,7,8,9]. E’tiborli o‘zgarishlardan biri tug‘ilishning ko‘payishi va o‘limning kamayishi sababli aholining yosh tarkibida o‘zgarishlar yuz bergan, bu esa bolalar sonining ko‘payishiga olib kelgan.

Xulosa. Bu davrda O‘zbekistonda sezilarli demografik o‘zgarishlar, jumladan, aholi sonining o‘sishi, aholi tarkibining o‘zgarishi, migratsiya va boshqa jarayonlar sodir bo‘lgan. O‘sha paytda tabiiy o‘sish va migratsiyaning o‘sishi

hisobiga aholining sezilarli o‘sishi kuzatiladi. Shuningdek, olimlarning e’tiborini aholi tarkibidagi o‘zgarishlar, masalan, siyosiy va iqtisodiy jarayonlar natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy-demografik o‘zgarishlar jalb qilgan. Ushbu davrda demografik jarayonlarni o‘rganish jamiyatning rivojlanishi, uning dinamikasi va aholiga turli omillarning ta’sirini tushunishga yordam beradi.Shu bilan birga, sanoatlashtirish va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish, aholini jamoa bo‘lib ishlashga o‘rgatish, shuningdek, boshqa iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar natijasida aholining demografik tuzilishida ham o‘zgarishlar sodir bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуганиев А.А. Повышение экономической эффективности исползования орошаемых земел в Узбекистане. Ташкент: Фан, 1983. – С. 64.
2. Уломов В.И. Световые и электрические явления, сопровождающие землетрясения // Ташкентское землетрясение 26 апреля 1966 г.– Ташкент: Фан, 1971.– С. 182–184.
3. Шамансунов Ш.Ш. К вопросу о реакциях населения города Ташкента на землетрясение 1966 г. // Мед. журн. Узбекистана. 1971. № 2. С. 65–68.
4. Джалилов Х.А. Особенности организации медицинского обслуживания населения в период ликвидации последствий землетрясения // Ташкентское землетрясение 26 апреля 1966г. Ташкент : ФАН, 1971. С. 621–626.
5. Караханов М.К. Некапиталистический пут развития и проблемы народонаселения. – Т., 1983.
6. Мулладжанов И.Р. Демографическое развитие Узбекской ССР. – Т., 1983.
7. Ата-Мирзаев О.Б., Гентиске В., Муртазаева Р. Узбекистан многонационалный: историко-демографический аспект. – Т., 1998;
8. Буриева М. Рождаемость в Узбекистане. – Т., 1991.
9. Бўриева М. Ўзбекистонда оила демографияси. - Т., 1997.

Булегенова У.Ш.,
магистр, оқытушы
Аймақтық инновациялық университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ «ЕСТЕ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІ» ТҮСІНІГІ

Аңдатпа: Мақала тақырыбының актуалдылығы дәлелденіп, «Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілетін дамытудың тәсілдері мен зерттеу әдістері» тақырыбы қаралады. Есте сақтау қабілеті – бір-бірімен байланысты бірнеше жеке үрдістен тұратын күрделі психологиялық үрдіс. Есте сақтау қабілеті адамға қажет. Ол оған өмірлік тәжірибені жинақтауға, сақтауға және кейін де пайдалану мүмкіндігін береді. Білім мен дағдыларды бекітудің бәрі есте сақтау қабілетінің жұмысына жатады. Осыған сәйкес психологиялық ғылым алдында есте сақтау қабілеті үрдісін зерттеу бөліміне енетін бірқатар күрделі мәселелер тұр.

Түйін сөз: Есте сақтау қабілеті бұл – ақпаратты жазу, сақтау және ойлау үрдісі.

ПОНЯТИЕ «СПОСОБНОСТИ ПАМЯТИ» В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Доказана актуальность темы статьи, рассмотрена тема «Методы и методы исследования развития памяти младших школьников». Память — сложный психологический процесс, состоящий из нескольких отдельных процессов, связанных друг с другом. Человеку необходима способность запоминать. Это дает ему возможность накапливать, хранить и в дальнейшем использовать жизненный опыт. Все закрепление знаний и умений принадлежит работе памяти. В соответствии с этим перед психологической наукой стоит ряд сложных проблем, входящих в изучение процесса памяти.

Ключевые слова: Память это процесс записи, хранения и мышления информации.

THE CONCEPT OF "MEMORY ABILITY" IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE

Annotation. The relevance of the topic of the article is proven, the topic "Methods and methods for studying the development of memory in younger schoolchildren" is considered. Memory is a complex psychological process consisting of several separate processes connected with each other. A person needs the ability to remember. This gives him the opportunity to accumulate, store and later use life experience. All consolidation of knowledge and skills belongs to the

work of memory. In accordance with this, psychological science faces a number of complex problems related to the study of the memory process.

Key words: Memory is the process of recording, storing and thinking information.

Есте сақтау қабілетінің қандай да болсын көрінісі ең алдыменен есте сақтауды, яғни қабылданған ақпаратты белгілі бір уақыт кезеңінде сақтауды талап етеді, бұл адамға ықпалды қайталауда туындайтын оны тану амалдарында анықтауға болады. Ал жаңғырту – бұл кері ықпал көмегінсіз емес, есте сақтау қабілеті қоймаларынан тыс шығару. Бастауыш сынып оқушыларың – есте сақтау қабілетттерін барлық жағдайда дамыту қолайлы кезең болып табылады.

Есте сақтау қабілеті – психикалық өмірдің маңызды сипаттамасы. Сондықтан есте сақтау қабілеті мәселесі – психологияның назар көп бөлінген және көп зерттелген мәселелерінің бірі. Бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтпаған, есте сақтау қабілеті эксперимент арқылы зерттеудің алғашқы амалдарын жасаған, есте сақтау қабілетінің ең бірінші психологиялық теорияларының бірі – ассоциативті теория болды. Ол XVII ғасырда туды, Англия мен Германияда тарау алып, танылды. Аталмыш теория негізінде ассоциация түсінігі – Г. Эббингауз, Г. Мюллер, Ф. Шульман және А. Пильцепермен бірлесіп зерттеген – белгілі бір психикалық феномендер арасындағы байланысы жатыр. Басты міндет ассоцианистердің барлық жұмыстары үшін жалпы болды: ол барлығына мәлім ассоциацияның пайда болуы, әлсіздеуі, өзара әрекеттесу жағдайларын зерттеу. Есте сақтау қабілеті қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді, қатарлас, ұқсас, қарама-қарсылық, уақытша және кеңістік жақындығы бойыша көп не аз тұрақты ассоциациялардың күрделі жүйесі болып түсініледі. Осы теория негізінде есте сақтау қабілеті механимздері мен заңдары ашылды және түсіндірілді, мысалы, Г. Эббингауздың ұмыту заңы. Осы заңға сәйкес ұмыту бірінші қатесіз қайталаудан соң тез жүреді. Ассоциативтік теорияға сәйкес басқалармен белгілі бір қисынды, құрылымдық-функционалдық және мағыналық ассоциацияда сақталатын және оқшау емес жаңғыртылатын ақпараттың кейбір элементтері сақталады. Ассоцианистер жұмыстарында бар есте сақтау қабілеті үрдісінің сипаттамасы қандай да бір шектелген құндылығы болса да, адамның мнемикалық қызметінің байлығын толық аша алмайды. Әсіресе онда есте сақтау және жаңғырту қатысатын ойлау үрдістерін талдау артта қалып келеді.

Қызметтің ерекше түрі ретінде есте сақтау қабілеті үрдістерін сапалы талдау орнына көптеген жағдайларда еске түсірудің, яғни біздің амал-тәсілдермен сақтау мен жаңғырту өтуі емес, еске түсірілгеннің заттық мазмұны талданады.

Уақыт өте келе ассоциативтік теорияда бірқатар мәселелер туындады, олардың негізгісі – балалар есте сақтау қабілетінің таңдаулы болуын түсіндіру. Ассоциациялар кездейсоқ туындайды, ал есте сақтау қабілеті әрқашан белгілі бір ақпаратты таңдайды. Сонымен қатар, есте сақтау қабілетінің ассоциациялық теориясы оның заңдарын танып білу үшін көп пайда береді. Қайталау саны әртүрлі болуында және элементтерді уақыт бойынша бөлуге байланысты ұғылатын элементтен саны қалай өзгеретіні, жаттау мен есте сақтау арасында өткен уақытқа байланысты есте сақтау мен қатар элементтерінің есте қалай сақталатыны анықталды. Ассоциативтік теорияның орнына XIX ғасырдың соңында гиштальттеория келді. Гиштальт (құрылым) – алғашқы элементтердің бастапқы, тұтас ұйымдастырылу негізгі түсінігі және принципі болды. Гиштальттің қалыптасу заңдары есте сақтау қабілетіне анықтама береді. Осы теорияда құрылымдық материалдың мәні, оның тұтастыққа жеткізілуі ерекше аталды. Субъектіден тәуелсіз қауіпсіздік, ұқсастық принциптеріне сәйкес әрекет ететін құрылымның туындау материалының ұйыдастырылуы немесе өздігінен ұйымдастырылуы. Осы себептер бұдан кейінгі негіздеу мен түсіндіруді талап етпейтін құрылым туындаудың ақырғы негізгі болады. Гиштальт заңдары субъекті белсенділігінен тыс әрекет етеді. Есте сақтау және жаңғырту диалектикасының әрекет етеуі мынадай. Қандайда бір қажеттілік жағдайы балада есте сақтау немесе жаңғырту ұстанымын тудырады. Тиісті ұстаным бала санасында тұтас құрылымдарды жандандырады, олар негізінде материал есте сақталады немесе жаңғыртылады. Гештальт психологияда К. Левиннің концепциясы ерекше орын алады. Ол негіз қалаушы ретінде мақсатқа лайықтық, құрылымдық принципін ұсынды. Левин өзінің әрекет теориясын әзірлеп, ең алдыменен ерік талап ететін әрекеттерді, олар құрылымына әрекет жасайтын субъектіні, дәлірек болса оның қажеттіліктері мен ниетін қосады. Есте сақтау қабілеті саласында ол бағыттылық немесе күш өрісіндегі бәсеңдеудің күштік арақатынасы есте сақтау өнімділігіне тигізетін ықпалда көрінісін табады. Осыған тән көрініс – аяқталмаған әрекеттерді аяқталғандардан гөрі жақсы еске түсіру. Сонымен қатар, есте сақтау қабілетінің таңдаулы болу фактілерінің кейбіруіне психологиялық түсіндіру тауып, гештальт теория есте сақтаушының қызметіне, сондай-ақ ерекше мнемикалық қызметіне байланысты есте сақтау қабілеті үрдістерін зерттеген жоқ. Адамның практикалық қызметіне байланысты есте сақтау қабілетінің дамуы аталған теорияда қойылмаған және шешілген емес.

Есте сақтау қабілетінің қызметі ретінде зерттеу француз ғалымы П. Жане жұмысымен басталды. Ол есте сақтау қабілетінің ең бастысы материалды есте сақтауға, өңдеуге және ұғындыруға бағытталған әрекет ретінде қарастырды. Есте сақтау қабілеті дамуының түрлі деңгейінде осы қызметтің сипаты әртүрлі, бірақ барлық кезең үшін ортақ болатыны – өткенде болғанмен, бірақ Ж. Пиаже есте сақтау қабілетінің мақсаты өшкен өткенді

жеңу деп танығаң. Ең алдыменен ол болғанның қайта жаңыруын күтуде көрінісін табады; одан әрі – оны іздеу; кейін - шегіндірілген қызмет болып табылған.. Келесі сатылары тапсырма және сөздік тапсырма беру, соңында, балаға тән есте сақтау қабілетінің байқалуы: көргенін айту үшін заттарды сипаттау және суреттерде көрген бейнелерді белгілеу. Есте сақтау қабілетінің даму кезеңдері реттілігінің құрылысы Жаненің берік фактілер негізімен дәлелденбейді.

Біздің елде бұл теория жоғарғы психикалық функциялардың шығу тегі теориясында жалғасын тапты. Осы теорияға сәйкес материалды түрлі елестету, есте сақтау және жаңғырту арасындағы байланыс-ассоциациялардың пайда болуы, оның мнемикалық өңдеу барысында баланың осы материалмен не істейтінін түсіндіреді. А.А. Смирнов ойдан гөрі әрекеттің тез ұғылатынын анықтаған, ал әрекет арасында кедергімен байланысты, сондай-ақ сол кедергілер жақсы ұғылады деп айтқан болатын.. А.А. Смирнов пен П.И. Зинченко баланың саналы қызметі ретінде есте сақтау қабілетінің жаңа және маңызды заңдарын ашқан.. Есте сақтау қабілеті қандай да бір дербес функция емес, ол тұлғамен, оның ішкі дүниесі, қызығушылығымен, ынтасымен тығыз байланысты. Әр баланың есте сақтау қабілеті дамудың жалпы заңдылықтарымен сипатталса да, сонымен бірге олардың өз ерекшеліктері болады. Кейбір балалар есте сақтау қабілетінің көрнекі-бейнелік түрімен ерекшеленеді. Осындай есте сақтау қабілеті түрлеріне ие болатын бала бейнелерді, олардың түрлерін, түстерін және де тағы басқаларын. жақсы ұғып меңгереді. Сөздік-ауытқулары бар есте сақтау қабілеті түріне тән балаларда, екінші белгі жүйесі басым болады. Көптеген балалар көрнекі-бейнелік және сөз-қисынды материалдарды да жақсы аңғарады, сонымен қатар, сезімдерді жақсы балалар есте сақтауымен ерекшеленеді.

А.А. Смирнов жаттығуларды түсінуге және мағыналы есте сақтауға ат салысатын негізгі амалдарды бөліп көрсеткен: мағынасы бар байланыстарды пайдалану, оларды салыстыру, жіктеу, жүйелеу, өзін-өзі бақылау операциялары. Материалды түсінуге көмектесетін әдістемелік тәсілдердің арасындағылардың негізгісіне, суретте және т.б. бейнеленген әдістемелік тапсырмалар балалар зейінін аударатын мәселелерде үлкен орын алады.

Л.С. Выготский, П.П. Блонскийлер бір-біріне сәйкес емес екі түрлі, яғни екі есте сақтау қабілеті бар деген тұжырым жасады.

Бір есте сақтау қабілеті денеде болып жатқан басқа үрдістерге ұқсас және ми функциясы ретінде қаралады. Балада рухани қызметті танытатын есте сақтау қабілетінің басқа да түрлері қатар дамиды. Басқа психологтар есте сақтау қабілеті дамымайды, олар балалық шақ дамуында ең максималды болады деген тұжырым жасайды. Үшіншілері есте сақтау қабілетінің дамуы 10 жас шамасында шегіне жетеді, содан соң төмендейтінін анықтаған.. Осы үш көзқарастың бәрі де аталған мектептерде мәселе бойынша қарапайым

қойылатындығын аңғартады. Осы зерттеулер есте сақтау қабілетінің даму мәселелерін шешкен емес.

Есте сақтау қабілеттеріне өмірлік тәжірибе алу, сақтау және жаңғырту қабілеті деген анықтама беруге болады. Мінез-құлықтың түрлі түйсіктері, тума және жинақтаған механимздері есте сақтау қабілетінде сақтап қалған, мұра бойынша берілген немесе жеке өмір тәжірибесі барысында жинақталған тәжірибе. Адам өзінің есте сақтау қабілеті, оны жетілдіру арқасында жануарлар патшалығынан бөлініп шықты, бүгіндегі шыңға жетті. Осы фунцияның үнемі жақсаруысыз адамзаттың прогресі болуы мүмкін емес.

Есте сақтау қабілетінің дамуы негізінен адамға, оның қызмет ету саласына және басқа да «танымдық» үрдістерінің дұрыс қызмет етуі мен дамуына тікелей байланысты. Қандай да бір үрдіс бойынша жұмыс істей отыра, адам есте сақтау қабілетін дамытып, жаттықтырады.

Адам есте сақтау қабілеттері сандық және сапалық деп бөлінеді.

Сапалық сипаттамаға есте сақтау жылдамдығы, беріктігі, ұзақтығы, дәлдігі мен көлемі жатады.

Сапалық ерекшеліктеріне көру, есту, эмоционалдық, қимыл және басқа да есте сақтау қабілеті түрлерінің басым болуына және қызмет етуіне қатысты болады. Аталғандар бірінің шүбәсіз басым болу мағынасында есте сақтау қабілетінің «таза» түрі сирек болады. Көбінесе іс жүзінде біз көру, есту, қимыл және есте сақтау қабілетінің түрліше қабысуымен кездесеміз. Олардың қабысуы үшін көру-қимыл, есту-көру және есте сақтау қабілетінің қабысуы тән болады. Бірақ көптеген адамда көру, есте сақтау қабілеті басым болады.

Адамда жиі қолданлнатын есте сақтау қабілеті түрлері жақсы дамыған болады. Бұл үрдіске өз септігін кәсіби қызмет тигізеді. Мысалы, ғалымдарда мағыналық және қисынды есте сақтау қабілеті жақсы дамыған, бірақ механикалық есте сақтау қабілеті нашарлау. Актерлер мен дәрігерлерде адам жүзін есте сақтау қабілеті жоғары.

Есте сақтау қабілеті үрдістері тұлға ерекшеліктерімен, оның эмоционалдық күйі, қызығушылығы мен қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Олар адамның қалай ұғатыны, сақтайтыны және еске түсіруін белгілейді. Қызықтының бәрі, эмоционалдық мәні бары жақсы ұғылады.

Сонымен қатар, адамның есте сақтау қабілеті әдетте физикалық жағдайы және тұлғаның сезімдерімен тығыз байланысты болады. Бұл есте сақтау қабілетінің аурумен бұзылуын дәлелдейді. Осындай барлық жағдайларда (олар амнезия деп аталады, есте сақтау қабілетінің қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді бұзылуы болады) есте сақтау қабілетінің өзіне тән бұзылулары болады, олар өз ерекшеліктерінде ауырған тұлға жабырқауын танытады. Адамның есте сақтау қабілеті тұрақты емес, ол өмір бойы өзгереді. Ерте жасынан баланың есте сақтау қабілетінің дамуы бірнеше бағыт бойынша жүреді. Біріншіден, аффективті (эмоциялық) және механикалық (моторлық,

қимыл) есте сақтау қабілеті әрекет етеді, ол біртіндеп қисынды және бейнелікпен толығады және ауыстырылады. Екіншіден, тура есте сақтау - уақыт өте келе түрлі мнемотехникалық амалдар мен құралдарды есте сақтау және еске түсіру үшін белсенді және саналы пайдаланумен байланысты жанамаға айналады. Үшіншіден, балалық шақта басым болған еріксіз ұғу ересек адамдарда еріктіге айналады.

Есте сақтау үшін ынта құралдары бір заңдылыққа бағынады: ең алдыменен

олар сыртқы (мысалы, еске алу үшін жіп түю) болады, соңынан ішкіге (сөйлеу, сезім, ассоциация, елестету, бейне, ой) айналады. Есте сақтаудың ішкі құралдарын қалыптастыруға тән болатыны ол - негізгі роль қарым-қатынас жасаудың сыртқы функциясынан ішкіге сөйлеу тілде айналатынында.

Материалды сақтау тәсіліне қарай жылдам, қысқа мерзімді, жедел, ұзақ мерзімді және де генетикалық есте сақтау қабілетіны бөледі.

Жылдам (иконикалық) есте сақтау қабілеті сезіну органдарымен қабылданатын ақпарат бейнесінің тікелей көрінісі болып табылады. Оның ұзақтығы 0,1-ден 0,5 с. дейін.

Ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті қысқа уақыт аралығында (шамамен 20 с. дейін) қабылданған ақпараттын жалпыланған бейнесін, оның мәні бар элементтерін сақтайды. Ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті көлемі ақпарттың 5-9 бірлігін құрайды және бір рет ұсынылғаннан соң адам дәл айтып бере алатын ақпарат санымен анықталады. Қысқа мерзімді есте сақтау қабілетінің маңызды сипаттамасы – ол оның таңдаулы болуында. Жылдам есте сақтау қабілетінен оған актуалды қажеттіліктерге және адам қызығушылығына сай келетін, оның артқан ықыласын аударатын ақпарат қана түседі. «Әдеттегі адамның миы, көзі көрген мыңдағанның бір бөлшегін де қабылдамайды» деген екен Эдисон.

Жедел есте сақтау қабілеті қандай да болсын әрекет немесе операция жасау үшін алдын ала белгілеген мерзімде ақпаратты сақтауға есептелген. Жедел есте сақтау қабілетінің ұзақтығы бірнеше секундтан бірнеше күнге дейін болуы мүмкін.

Ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті ақпаратты шектелмеген мерзімде сақтай алады, сонымен қатар (бірақ әрқашан емес) оны көп рет қайта еске түсіру мүмкіндігі бар.

Іс жүзінде ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетінің қызмет етуі ойлаумен және ерік (воля) күшімен байланысты.

Генетикалық есте сақтау қабілеті генотиппен негізделген және ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Ондағы, адамның есте сақтау қабілетінің осы түріне ықпалы тым шектелген (егер ол тіпті мүмкін болса).

Есте сақтау қабілетінің қызмет ету үрдісінде басым болған анализатордан есте сақтау қабілетінің қимыл, көру, есту, сезіну, иіс, дәм, эмоциялы және басқа түрлері бөліп көрсетіледі.

Адамда көру қабылдау басым болады. Мысалы, біз көбіне адам түрін ұғамыз, ал есімін еске түсіре алмаймыз. Көрген бейнелерді сақтау және еске түсіру үшін көру, есте сақтау қабілеті жауап береді. Ол тікелей дамыған қиял елесіне байланысты: адам көру арқылы елестете алатынын әдетте, жеңіл ұғады және жаңғырта алады.

Есту есте сақтау қабілеті – түрлі дыбыстарды жақсы есте сақтау және дәл келтіруіне мысалы, музыкалық, сөйлеу дыбыстары жатады.. Есту, есте сақтау қабілетінің ерекше түрін сөз, ой және қисынмен тығыз байланысты болатын сөйлеу-қисынының түрі құрайды.

Қимылдың есте сақтау қабілеті ол есте сақтау және жадында сақтау, қажеті болса әртүрлі күрделі қимылдарды дәл келтіру. Ол қимыл дағдысы мен іскерлігін қалыптастыруға қатысады. Баяғыдан үйренген белгілерді автоматты түрде жазуды көздейтін мәтінді қолмен жазу, қимылды есте сақтау қабілетінің айқын мысалы болып табылады.

Эмоционалды есте сақтау қабілеті – бұл күйзелу кезіндегі есте сақтау қабілеті. Ол есте сақтау қабілетінің барлық түріне тән, әсіресе адам қатынастарында көп көрінісін табады. Эмоционалды есте сақтау қабілетіне материалды берік есте сақтау негізделген: адамда сезім тудырғаны ешқандай кедергісіз және ұзақ мерзімге сақталады.

Есте сақтау қабілетінің сезу, иіс, дәм және басқа түрлері көру, есту, қимыл және эмоционалды есте сақтау қабілеті түрлерімен салыстырғанда шектелген болады; адам өмірінде айтарлықтай роль атқармайды.

Жоғарыда қаралған есте сақтау қабілетінің түрлері ақпараттың шыққан көзін сипаттайды және де есте сақтау қабілетін таза түрінде сақталмайды. Есте сақтау (жаңғырту) үрдісінде ақпарат түрлі: сараптау, іріктеу, жалпылау, кодтау, синтездеу және ақпаратты өңдеудің басқа түрлері де өзгеруге ұшырайды.

Материалды есте сақтау және жаңғырту үрдісінде еріктің қатысу сипатына қарай есте сақтау қабілеті **ерікті** және **еріксіз** деп бөлінеді.

Бірінші жағдайда адам ерік күшімен жасалатын арнайы мнемикалық міндет қояды (есте сақтау, тану, сақтау және еске түсіру). Еріксіз есте сақтау қабілеті автоматты түрде, адам тарапынан қандай да болсын күшсіз қызмет етеді. Еріксіз есте сақтау еріктімен салыстырғанда міндетті түрде әлсіз болмайды, көптеген өмір жағдайларында ол одан асады.

Сайып келе, есте сақтау қабілеті – өткен тәжірибеге жаңғырту амалы, ақпаратты ұзақ сақтау қабілетін және саны мен мінез саласына оны бірнеше рет енгізу қабілетінде көрінісін табатын жүйке жүйесінің негізгі қасиеттерінің бірі. Есте сақтау және тану, жаңғырту, еске түсіруге кіретін еске түсіру үрдістерін бөліп көрсетеді. Ерікті және еріксіз, **жанама** және **тура**, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті деп түрленеді. Есте сақтау қабілетінің ерекше түрлері: моторлық (есте сақтау қабілеті-әдет),

эмоционалды немесе аффекті («түйсіктер» есте сақтау қабілеті), бейнелік және сөз-қисынды түрлері.

Пайдаланған әдебиет көздерінің тізімі

1. Айсмонтас, Б.Б. Общая психология: Схемы [Текст]/Б.Б.Айсмонтас. - М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - 288 с.

2. Аткинсон, Р. Человеческая память и процесс обучения [Текст]/Р.Аткинсон. - М.: Наука, 1980.-321 с.

3. Битянова, М.Р. Работа психолога в начальной школе [Текст]/М.Р.Битянова, Т.В.Азарова, Е.И.Афанасьева, Н.Л.Васильева. - М.: Совершенство, 1998. - 467 с.

4. Возрастная и педагогическая психология/Под ред. М.В. Гамезо, М.В. Матюхиной, Т.С. Михальчик. - М.: Просвещение, 1984. - 547 с.

5. Выготский, Л.С. Психология [Текст]/ Л.С. Выготский. - М.: Эксмо-пресс, серия "Мир психологии", 2002. -108 с.

Jumayev Ilhom Nusratovich,
Samarqand davlat universitetining Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Axborot texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi

O‘ZBEKISTON QISHLOQ HUDUDLARIDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH UCHUN AI CHATBOT YARATISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston qishloq hududlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda sun’iy intellekt (AI) texnologiyalaridan foydalanish masalasi tahlil qilinadi. Xususan, AI asosida chatbot yaratish qishloq aholisiga moliyaviy savodxonlikni oshirish, qishloq xo‘jaligi va biznes bo‘yicha maslahatlar berish imkonini yaratishi ta’kidlanadi. Maqolada chatbotni ishlab chiqish bosqichlari, jumladan, uning maqsadi va funksiyalarini aniqlash, sun’iy intellekt texnologiyalarini tanlash, platforma va dasturiy ta’minotni ishlab chiqish, ma’lumotlar bazasini shakllantirish va sinovdan o‘tkazish jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, AI chatbotning qishloq hududlarida iqtisodiy rivojlanishga qo‘shadigan hissasi muhokama qilinadi. Chatbotlar qishloq aholisining raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, ularga innovatsion texnologiyalar orqali ma’lumot olish va o‘z bizneslarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Kalit so‘zlar: AI chatbot, raqamli iqtisodiyot, qishloq hududlari, sun’iy intellekt, moliyaviy savodxonlik, qishloq xo‘jaligi, biznes rivojlanishi, O‘zbekiston, raqamli texnologiyalar.

СОЗДАНИЕ AI-ЧАТБОТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В СЕЛЬСКИХ РАЙОНАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос использования технологий искусственного интеллекта (AI) для развития цифровой экономики в сельских районах Узбекистана. В частности, подчеркивается, что создание чат-бота на основе AI может способствовать повышению финансовой грамотности сельского населения, а также предоставлять

консультации по вопросам сельского хозяйства и бизнеса. В статье рассматриваются этапы разработки чат-бота, включая определение его целей и функций, выбор технологий искусственного интеллекта, разработку платформы и программного обеспечения, формирование базы данных и процесс тестирования. Кроме того, обсуждается вклад AI-чатботов в экономическое развитие сельских регионов. Чат-боты могут расширить доступ сельского населения к цифровым услугам, помочь им получать информацию с использованием инновационных технологий и развивать свой бизнес.

Ключевые слова: AI-чатбот, цифровая экономика, сельские районы, искусственный интеллект, финансовая грамотность, сельское хозяйство, развитие бизнеса, Узбекистан, цифровые технологии..

DEVELOPING AN AI CHATBOT FOR THE ADVANCEMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN RURAL AREAS OF UZBEKISTAN

Annotation. This article analyzes the use of artificial intelligence (AI) technologies for the development of the digital economy in rural areas of Uzbekistan. In particular, it highlights how the creation of an AI-based chatbot can help improve the financial literacy of rural residents and provide consultations on agriculture and business. The article examines the stages of chatbot development, including defining its goals and functions, selecting AI technologies, developing the platform and software, forming a database, and conducting testing. Additionally, the contribution of AI chatbots to the economic development of rural regions is discussed. Chatbots can expand access to digital services for rural populations, help them obtain information through innovative technologies, and support the growth of their businesses.

Keywords: AI chatbot, digital economy, rural areas, artificial intelligence, financial literacy, agriculture, business development, Uzbekistan, digital technologies.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bugungi kunda, raqamli iqtisodiyot nafaqat yirik shaharlar, balki qishloq hududlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston qishloq joylarida yashovchi aholining raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, moliyaviy savodxonlikni oshirish va kichik biznesni rivojlantirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt (AI) asosida ishlab chiqilgan chatbotlar qishloq aholisiga zarur iqtisodiy bilim va maslahatlarni yetkazib berish, shuningdek, ularning turli xizmatlardan foydalanishini osonlashtirish imkonini beradi.

O‘zbekiston Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatda internet foydalanuvchilari soni 2023-yilda 29 milliondan oshgan bo‘lib, ulardan katta qismi

mobil internetdan foydalanadi. Shu bilan birga, qishloq hududlarida moliyaviy xizmatlarga kirish imkoniyati cheklangan bo‘lib, bu raqamli iqtisodiyotning ushbu hududlarda rivojlanishini sekinlashtiradi. AI chatbotlar esa ushbu muammoni hal qilishda muhim vosita bo‘lishi mumkin.

Mazkur maqolada O‘zbekiston qishloq hududlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun AI chatbot yaratishning zarurati, uning afzalliklari va joriy etish bosqichlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, chatbotning qishloq xo‘jaligi, elektron tijorat va moliyaviy xizmatlar bilan integratsiyasi orqali qanday natijalarga erishish mumkinligi tahlil qilinadi.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni qishloq hududlarida rivojlantirish zarurati. O‘zbekiston iqtisodiyoti agrar sektor va kichik biznesga asoslangan bo‘lib, qishloq hududlari aholisi mamlakatning umumiy aholisi tarkibida katta ulushni tashkil etadi. Biroq, ushbu hududlarda iqtisodiy faoliyatning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar mavjud, jumladan:

- Moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi;
- Raqamli texnologiyalarga bo‘lgan yetarli darajadagi savodxonlikning pastligi;
- Internet va axborot texnologiyalariga cheklangan kirish imkoniyati.

AI chatbotlar ushbu muammolarni bartaraf etishda samarali vosita bo‘lishi mumkin. Sun’iy intellekt texnologiyalari asosida ishlaydigan chatbotlar foydalanuvchilarga real vaqt rejimida iqtisodiy maslahatlar, moliyaviy xizmatlar, davlat dasturlari va boshqa muhim ma’lumotlar bilan ta’minlash imkonini beradi.

AI chatbotlarning qishloq hududlari uchun foydali jihatlari. AI chatbotlarni joriy etish orqali quyidagi ustunliklarga erishish mumkin:

✓ Moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish

Qishloq hududlarida ko‘pchilik aholi bank xizmatlaridan yetarlicha foydalana olmaydi. AI chatbotlar orqali foydalanuvchilar bank hisoblarini boshqarish, kredit olish tartibi, elektron hamyonlardan foydalanish kabi xizmatlar haqida ma’lumot olishlari mumkin.

✓ Qishloq xo‘jaligida innovatsion yondashuvlar

AI chatbotlar dehqon va fermerlarga hosildorlikni oshirish bo‘yicha maslahatlar, ob-havo prognozlari, bozordagi narxlar, ekin ekish va sug‘orish bo‘yicha tavsiyalar berishi mumkin.

✓ Elektron tijorat imkoniyatlarini oshirish

Qishloq hududlaridagi kichik biznes egalari AI chatbotlar yordamida o‘z mahsulotlarini onlayn bozorga chiqarishi, mijozlar bilan muloqot qilish va buyurtmalarni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

✓ Ta’lim va kasbiy malakani oshirish

AI chatbotlar orqali foydalanuvchilar raqamli iqtisodiyot, moliyaviy savodxonlik va biznes yuritish bo‘yicha onlayn kurslar, treninglar va maslahatlar olishlari mumkin.

AI chatbot yaratish bosqichlari.

Bosqich	Tavsif
🟢 **Bosqich 1: Maqsad va funksiyalarni aniqlash**	Chatbotning asosiy maqsadi qishloq hududlaridagi aholini raqamli iqtisodiyotga jalb qilish va ularga moliyaviy, qishloq xo'jaligi hamda biznes bo'yicha maslahat berishdir.
🔵 **Bosqich 2: Sun'iy intellekt texnologiyalarini tanlash**	Chatbot uchun tabiiy tilni tushunish texnologiyalari (NLP – Natural Language Processing) va mashinani o'rganish algoritmlaridan foydalanish kerak. O'zbek tilini tushunadigan sun'iy intellekt modeli chatbot samaradorligini oshiradi.
🟡 **Bosqich 3: Platforma va dasturiy ta'minotni ishlab chiqish**	Chatbotni ishlab chiqishda Telegram, Facebook Messenger yoki veb-platformalar kabi qulay interfeyslar tanlanadi. PHP yoki Python dasturlash tillari asosida chatbotni ishlab chiqish mumkin.
🟠 **Bosqich 4: Ma'lumotlar bazasini shakllantirish**	Chatbot foydalanuvchilarga aniq va dolzarb ma'lumotlarni taqdim etishi uchun ma'lumotlar bazasini yaratish va doimiy ravishda yangilab borish zarur.
🔴 **Bosqich 5: Sinov va takomillashtirish**	Ishlab chiqilgan chatbot sinovdan o'tkazilib, foydalanuvchilarning fikr-mulohazalariga asoslangan holda yaxshilanishi kerak.

AI chatbotning qishloq hududlari iqtisodiyotiga ta'siri. Statistik ma'lumotlar asosida tahlil

Raqamli texnologiyalarni joriy etish iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi isbotlangan. Masalan, Jahon Banki ma'lumotlariga ko'ra, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi YIM (YAIM) o'sish sur'atlarini oshirishga yordam beradi.

O'zbekistonda raqamli xizmatlar bo'yicha statistikalar:

- 2023-yilda internet foydalanuvchilari soni 29 milliondan oshdi.
- Mobil to'lov tizimlari orqali amalga oshirilgan tranzaktsiyalar hajmi 2022-yilga nisbatan 40% ga oshdi.
- Qishloq hududlarida raqamli bank xizmatlaridan foydalanish darajasi shahar hududlariga nisbatan 2 baravar kam.

AI chatbotlar yordamida qishloq aholisining raqamli iqtisodiyotga integratsiyasini tezlashtirish, ularga moliyaviy xizmatlardan foydalanishda qulaylik yaratish va umumiy iqtisodiy o'sishga hissa qo'shish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston qishloq hududlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun'iy intellekt (AI) texnologiyalaridan foydalangan holda chatbot yaratish ushbu jarayonni tezlashtirish va samaradorligini oshirishga yordam beradi. AI chatbotlar qishloq aholisi uchun moliyaviy savodxonlikni oshirish, qishloq xo'jaligi bo'yicha maslahat berish va kichik biznesni rivojlantirish bo'yicha yo'l-yo'riq ko'rsatishi mumkin.

Ushbu maqolada AI chatbot yaratish jarayoni bosqichma-bosqich tahlil qilindi. Chatbotni ishlab chiqish uchun dastlab uning maqsadi va funksiyalari aniqlanishi, so'ng sun'iy intellekt texnologiyalari tanlanishi kerak. Shuningdek,

chatbotning ishlashi uchun qulay platforma va dasturiy ta'minot ishlab chiqilishi, foydalanuvchilar bilan samarali muloqotni ta'minlaydigan ma'lumotlar bazasi shakllantirilishi lozim. Yakuniy bosqichda chatbot test sinovlaridan o'tkazilib, takomillashtirilishi zarur.

AI chatbotlarni joriy etish orqali qishloq aholisi raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa nafaqat mintaqadagi iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, balki qishloq xo'jaligi va kichik biznesni innovatsion yondashuv bilan rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. 2020-yil.

2. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. "Qishloq hududlarining raqamli infratuzilmasi holati". 2023-yil.

3. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.

4. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.

5. Brown, T., Mann, B., Ryder, N., et al. (2020). Language Models are Few-Shot Learners. NeurIPS.

6. O'zbekiston Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi hisobotlari.

7. Chui, M., Manyika, J., & Miremadi, M. (2018). "The Impact of AI on Economic Growth". McKinsey Global Institute.